Károli Könyvek

Tanulmánykötet

AZ ÚJ NEMZETI KIVÁLÓSÁG PROGRAM TANULMÁNYKÖTETE

Károli Gáspár Református Egyetem
2021/2022

Dér Csilla Ilona
Farkas Dániel
Hosszú Eszter
Jakab Laura
Parti Benedek
Pető László
Pető-Veres Kata
Veres Ábel

Szerkesztette: Furkó Péter, Pénzes Martin

KRE | KÁROLI GÁSPÁR REFORMÁTUS EGYETEM
L'Harmattan

Az Új Nemzeti Kiválóság Program Tanulmánykötete

New National Excellence Program: Collection of Research Essays

Szerkesztette Furkó Péter és Pénzes Martin

https://orcid.org/0000-0002-9650-4785

Pszichológia / Psychology (12741), Nyelvészet / Linguistics (13024), Történettudomány / History (12970)

Covid-19, rettegéskezelés, harmadik világ, nemzetközi kapcsolatok, teológia

Covid-19, terror management, Third World, international relations, theology

AZ ÚJ NEMZETI KIVÁLÓSÁG PROGRAM TANULMÁNYKÖTETE

KRE

Károli Könyvek

tanulmánykötet

AZ ÚJ NEMZETI KIVÁLÓSÁG PROGRAM TANULMÁNYKÖTETE

Károli Gáspár Református Egyetem 2021/2022

Szerkesztette
Furkó Péter
Pénzes Martin

Károli Gáspár Református Egyetem • L'Harmattan Kiadó
Budapest, 2022

A kötet az Innovációs és Technológiai Minisztérium Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, az ÚNKP-21 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Program finanszírozásában valósult meg.

Innovációs és Technológiai Minisztérium
Új Nemzeti Kiválóság Program
Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal
AZ NKFI ALAPBÓL MEGVALÓSULÓ PROJEKT

A borítón a *Clear Light Bulb on Black Surface* című szabadon felhasználható fotó szerepel (forrás: pexels.com).

Lektorálta: Bertalan Péter, Brdar-Szabó Rita, Csontos Nóra, Fabiny Tibor, Horváth Emőke, Kiss Paszkál, Kodácsy Tamás, Lénárt András, Pap Ferenc, Szabó-Bartha Anett, Szávai Ferenc, Szetey Szabolcs, Takács Szabolcs, Vassányi Miklós

ISBN 978-963-414-943-9
ISSN 2062-9850
DOI: https://doi.org/10.56037/978-963-414-943-9

Felelős kiadó: Gyenes Ádám, a L'Harmattan Kiadó igazgatója
és Trócsányi László, a KRE rektora
Károli Gáspár Református Egyetem
1091 Budapest, Kálvin tér 9.
Telefon: 455-9060
Fax: 455-9062

A kiadó kötetei megrendelhetők, illetve kedvezménnyel megvásárolhatók:
L'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.
Tel.: +36-1-267-5979
harmattan@harmattan.hu
www.harmattan.hu

TARTALOM

ELŐSZÓ

Trócsányi Rektor Úr ÚNKP konferenciát megnyitó beszédében felvetett gondolata jutott eszembe az előszó írásakor.

Mi az egyetem?

Az egyetem egyfelől tudományos műhely, ahol oktatási, tanítási tevékenység folyik, tapasztalt professzorok támogatják a hallgatókat és doktoranduszokat, indítják el őket a tudóssá válás útján. Másfelől az egyetem közösség is. Különböző tudományterületek képviselői, a kutatói életpálya különböző szakaszairól találkoznak, beszélgetnek, vitáznak egymással. Ezek a találkozások pedig serkentően hathatnak egymás kutatásaira, munkáira.

Az Új Nemzeti Kiválóság Program mindkettő cél vagy feladat megélésére lehetőséget biztosít. Az ÚNKP-ban részt vevő ösztöndíjas támogatást kap ahhoz, hogy bővítse tudását saját tudományterületén belül, egy tapasztalt témavezető segítségével. Ezen felül pedig az ÚNKP-hoz kötődő eseményeknek, lehetőségeknek – úgy mint összegyetemi konferencia vagy jelen tanulmánykötet – köszönhetően kapcsolatokat építhet, találkozhat más kutatókkal, bővítheti tudását, szélesítheti látókörét.

Az ÚNKP tehát hozzájárul a fenti célok teljesüléséhez. Népszerű is ez az ösztöndíj a Károli Gáspár Református Egyetemen, minden évben jelentős a túljelentkezés. A 2021/2022-es programévben – karok közti létszámarányoknak megfelelően – a legtöbben a BTK-ról és az ÁJK-ról pályáztak, kategóriák tekintetében pedig a doktori kategóriára nyújtották be a legtöbb jelentkezést.

Jelen tanulmánykötetet a 2021/2022-es tanévben az ÚNKP keretében sikeres és eredményes kutatást végző ösztöndíjasok munkáiból válogattuk össze.

Az ÚNKP sokrétűségét mutatja, hogy a publikálók különböző karokról, másmás tudományterületekről és a kutatói pálya különböző életszakaszaiból érkeztek. A kötetben képviselteti magát a Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar, az Állam- és Jogtudományi Kar, valamint a Hittudományi Kar is; a tanulmányok a pszichológia, a történettudomány, a hittudomány és a nyelvészet területéről származnak; a szerzők között pedig az egyetemet megkezdő hallgató, doktorandusz

és egyetemi docens is található. Érdemes figyelemmel lenni az elkészült tanulmányok különböző jellegére is. Alapos levéltári kutatáson alapuló, módszertant leíró és fókuszcsoportokon végzett kutatások is szerepelnek jelen kötetben.

Sportolók mondják, hogy ha valaki felkészül egy maratonra, akkor maga a verseny maga már csak ajándék. A hosszú felkészülés és a kitartó munka ünnepe. Kívánom ösztöndíjasainknak, hogy az ÚNKP eredményeképp született előadásaikra, publikációikra, jelen tanulmánykötetre így tekintsenek; egyben megköszönve nekik és témavezetőiknek egész éves kitartó munkájukat és partneri együttműködésüket a programév során.

Budapest, 2022 júliusán

Pénzes Martin

ONLINE TERÁPIA[1] A KORONAVÍRUS-JÁRVÁNY IDEJÉN

JAKAB LAURA

BEVEZETÉS

Ebben a tanulmányban a Covid19 okozta járvány- és karanténintézkedések hatására bekövetkező online terápiára való átállás és alkalmazkodás érzelmi megélését vizsgáltam, gyakorló pszichológus szakemberek körében, mely kutatás eredményeit az alábbiakban ismertetem.[2] A feltáró jellegű vizsgálatban bemutatom, hogyan érintette érzelmileg a terapeutákat a hazánkban 2020 márciusában meghozott, személyes érintkezést korlátozó intézkedés, ami arra késztette a segítő szakembereket, hogy terápiáik adott szakaszától és módszereik alkalmazhatóságától többé-kevésbé függetlenül, egyik napról a másikra térjenek át a személyes terápiákról *(face-to-face therapy, FFT)* az online munkavégzésre. A kutatásban a megélt tapasztalatokat félig-strukturált interjúkkal, szubjektív nézőpontból, retrospektív módon, az átállás és alkalmazkodás időszakára vonatkoztatva vizsgáltam. A kutatásban huszonnégy olyan klinikai és tanácsadói szakképzettséggel rendelkező pszichológus vett részt, akik legalább kétéves gyakorlati tapasztalattal rendelkeznek és online üléseket tartottak/tartanak. A vizsgálat során arra kerestem a választ, hogy mely témákat, illetve területeket érintve jelentek meg az érzelmek / érzelmi tartalmak a pszichológusok tapasztalataiban.

[1] Jelen vizsgálatban a konzultációk megváltozott fizikai terének hatásaira került a hangsúly: középpontban a segítő folyamat olyan aspektusaival, mint a szabályok, a keretek, a szetting, a munkamód és a kapcsolat. Így ezeket a segítő beavatkozás fajtájától függetlenül vizsgáltam (pszichológiai konzultáció, pszichoterápia stb.). A kutatásnak nem célja a segítő beszélgetések két fajtájának elválasztása és a fogalmak differenciálása, ezért szinonimaként, vegyesen használom mind a terápia és konzultáció terminusokat, mind az ezekhez kapcsolódó páciens–kliens kifejezéseket.

[2] Ez a tanulmány a 2021/2022-ÚNKP-1-I pályázatra készített kutatás egyik kutatási kérdésével foglalkozik. A tíz hónapos kutatás egy nagyobb kutatás részeként valósulhatott meg, ami a személyes és az online konzultációk sajátosságainak összehasonlítását vizsgálta dr. Szabó-Bartha Anett kutatásvezetővel. Ezen belül készítettem saját kutatásom, melynek témája a Covid19-járványhelyzet miatt bekövetkezett online terápiára történő átállás érzelmi megélése pszichológus szakemberek körében.

Az interjúk elemzését egy kvalitatív tartalomelemzési technikával, a Grounded Theory módszerével vizsgáltam.

Az interjúkból kiderült, hogy a krízis kialakulásakor a szakembereknek elsődlegesen praktikus módszereket, ötleteket és szakmai támogatást kellett nyújtaniuk egymásnak, ugyanakkor klienseiket is segítve adaptívan alkalmazkodni a kialakult helyzethez – így azonban kevés lehetőségük volt érzelmeikről és személyes élményeikről beszélni. Ez az aspektus ugyanakkor kulcsfontosságú, mert a pszichológusok így személyes és szakmai önreflexió által dolgozhatják át és integrálhatják tapasztalataikat, élményeiket, amely folyamat segítheti egy később kialakuló válság esetén a lelki megküzdést és az alkalmazkodást.

Elméleti háttér

Online konzultáció és e-terápia? Távpszichológia vagy online pszichoedukáció? Webkamera-pszichológusok és telepszichológia? A pszichológia területét érintő kutatásokban és a gyakorlatban is rendszerint többféle elnevezéssel hivatkoznak az online térben megvalósuló segítő beszélgetések különböző formáira. Az *online terápia* (vagy e-terápia) – melynek helyes használata napjaink aktuális kérdése – nem újkeletű munkamód a pszichoterápiában. Elsőként Colón[3] végzett 1993 és 1994 között egy kísérleti csoporttal szövegformátumú „terápiát" az online térben,[4] majd definiálta az „online terápia" kifejezést 1996-ban,[5] bár akkor ez a meghatározás még viszonylag szűk területre terjedt ki. A '90-es évek végétől azonban egyre elterjedtebb formátummá vált az online terápia és konzultáció tartása,[6] de ezidáig elsősorban önkéntes alapon és főként külföldre vagy más városba költöző és ott életvitelszerűen tartózkodó kliensek esetén alkalmazták.

Bevezetésként két, a kutatási téma szempontjából fontos fogalmat szeretnék tisztázni. Az egyik az *online terápia,* melynek számos elnevezése és definíciója ismert világszerte. Az egyik legátfogóbbnak tartott definíció szerint online terápiának minősül minden olyan jogosultsággal rendelkező mentálhigiénés

[3] Yvette Colón: Chatt(er)ing through the fingertips: doing group therapy online, *Women & Performance, A Journal of Feminist Theory,* vol. IX, 1996/1, 205–215.

[4] Ron Kraus – George Stricker – Cedric Speyer (eds.): *Online counseling: A handbook for mental health professionals,* Cambridge (Mas.), Academic Press, 2010.

[5] Ewelina Smoktunowicz – Azy Barak – Gerhard Andersson – Rosa M. Banos – Thomas Berger – Christina Botella et al.: Consensus statement on the problem of terminology in psychological interventions using the internet or digital components, *Internet Interventions,* 2020/21, 100331.

[6] Katie Aafjes-van Doorn – Békés Vera – Tracy A. Prout: Grappling with our therapeutic relationship and professional self-doubt during COVID-19: will we use video therapy again?, *Counselling Psychology Quarterly,* 2020, 1–12.

szakember munkája, aki pszichológiai szolgáltatásokat nyújt e-mailen, videokonferencián, virtuálisvalóság-technológián, chaten vagy ezek bármely kombinációján keresztül.[7] A kutatásban főként a videóhívással (hanggal és képpel) megvalósuló tanácsadásokat vizsgáltam, ahol valós időben, kamerán keresztül beszélget a pszichológus a pácienssel. A másik, a járvány kapcsán fókuszba kerülő fogalom a *krízis,* ami olyan veszélyeztető állapot, lelki megterhelés és kihívás, ami az adott szituációban nem elkerülhető, meghaladja az egyén adaptív kvalitásait, felborítja a megszokott működési módot, és a megoldási alternatívák kidolgozása helyett nyugtalanságot, zavaros gondolkodást eredményez.[8]

A koronavírus-járvány kapcsán a segítő szakmák tekintetében is felmerült az online munkavégzésre való átállás. Egyes kutatók szerint[9] az ilyen kritikus időszakban növekszik a szorongás szintje, egyrészt a közvetlen okok – vírusnak való kitettség, fertőzéstől való félelem, gyász, stressz, depresszió –, másrészt a kialakuló gazdasági és társadalmi válság következményeinek egyénre és társadalmakra gyakorolt hatása miatt. Így a járványhelyzet hatására a terápiák esetében is megjelentek – az eddigi konvencionálisnak tekinthető problémák mellett – a krízis okozta egzisztenciális válságok, egy közeli hozzátartozó betegsége vagy halála, munkahely elvesztése, vagy akár a távoktatás megoldása – mindezek új kihívások és feladatok elé állították a pszichológusokat.[10] Ezzel egyidőben azonban a Covid19-járványhelyzet miatti lezárások kapcsán felértékelődött az online terápiák jelentősége, mert ez a munkamód tudta biztosítani a terápiák folytonosságát és az olyan emberek elérését, akiknek szüksége volt a folyamatos pszichológiai támogatásra.[11] A koronavírus kialakulása és elterjedése alapvetően egy kívülről érkező, váratlan, ismeretlen és kiszámíthatatlan esemény volt, úgynevezett akcidentális vagy más néven paranormatív krízis. Az érzelmi aspektus vizsgálatakor figyelembe kell vennünk, hogy a páciens és a terapeuta egyazon

[7] Monique Manhal-Baugus: E-therapy: Practical, ethical, and legal issues, *CyberPsychology & Behavior,* vol. IV, 2001/5, 551–563.

[8] Albert-Lőrincz Enikő – Albert-Lőrincz Csanád: A Covid–19–pandémia okozta krízis hatása szociális munka szakos erdélyi magyar egyetemisták egészségmagatartására, *Erdélyi Társadalom,* XVIII. évf., 2020/1, 75–92.

[9] Tim R. Wind – Marleen Rijkeboer – Gerhard Andersson – Heleen Riper: The COVID-19 pandemic: The 'black swan' for mental health care and a turning point for e-health, *Internet Interventions,* 2020/20, 100317.

[10] Keszthelyi Boglárka: „Új kihívások, gyors megoldások": A szociális szakemberek mindennapjaiban megjelenő új kihívások a covid-19 járvány ideje alatt, *Acta Sociologica – Pécsi Szociológiai Szemle,* VII. évf., 2021/1, 154–170.

[11] Barbara Poletti – Sofia Tagini – Agostino Brugnera – Laura Parolin – Luca Pievani – Roberta Ferrucci – Angelo Compare – Vincenzo Silani: Telepsychotherapy: a leaflet for psychotherapists in the age of COVID-19. A review of the evidence, *Counselling Psychology Quarterly,* 2020, 352–367.

időben élte át – különböző mértékben és megnyilvánulási formákban – a koronavírus-járvány és a karanténintézkedések által előidézett válsághelyzetet.

Jelenleg kevés kutatás áll rendelkezésünkre a krízisek során bekövetkező online terápiára történő átállásról, az egyik vizsgálatban azonban különbséget találtak az induló és a már folyamatban lévő terápiák online térben való alkalmazása között,[12] hiszen a folyamat kezdetén több időt elvesz az ismerkedés és a bizalom kiépítése, így kevesebbet látunk és tudunk meg a kliensekről. A kutatók szerint érdemes rögzíteni az otthoni „terápiás szobát", és mindig ugyanonnan bejelentkezni, ezzel elősegítve a fókuszálást és a határ kialakítását a munka- és személyes tér között. Eredményeik alapján a járványhelyzet miatti hirtelen átállás a pszichológusokban szakmai önbizalomhiányt és szorongásérzetet keltett, illetve aggodalmat a technikai feltételek biztosítása és kielégítő működése miatt. Ez főként azokra a pszichológusokra volt jellemző, akik korábban nem tartottak online üléseket. A terapeuták kihívásként élték meg a kapcsolódás nehézségét, valamint az érzelmek és az empátia kifejezését az online térben. Más kutatók[13] ezzel szemben nem találtak ilyen összefüggést a korábbi online tapasztalat és a szorongás mértéke között. A szerzők[14] négyféle kihívást emelnek ki a terapeuták tapasztalatai alapján: az érzelmi kapcsolódást (ideértve a kapcsolódás érzését, az érzelmek olvasását, az empátia kifejezését és érzését); a terapeuták határainak, valamint a páciensek magánéletének megtalálását és a figyelemelkalandozást.

A kutatás

Kutatásomban a Covid19-krízis miatti online átállás érzelmi megélését vizsgáltam, középpontban a segítő folyamat olyan aspektusaival, mint a szabályok, a keretek, a szetting, a munkamód, a kapcsolat stb. megváltozása és a pszichológusok érzelmi élményeire gyakorolt hatása.

A kutatás 2020 októberében indult dr. Szabó-Bartha Anett vezetésével. A hallgatókkal 2021 februárjáig huszonnégy félig-strukturált interjút készítettünk gyakorló szakemberekkel, a járványhelyzeti korlátozások miatt főként online felületeken. Ebben az időszakban már minden pszichológus (azok is, akik akkor

[12] Aafjes van Doorn et al.: *Grappling with our therapeutic relationship*, 1–12.

[13] Irena Messina – Henriette Loffler-Stastka: Psychotherapists' perception of their clinical skills and in-session feelings in live therapy versus online therapy during the COVID-19 pandemic: a pilot study, *Research in Psychotherapy: Psychopathology, Process and Outcome*, vol. 24, 2021/1, 53–59.

[14] Aafjes van Doorn et al.: *Grappling with our therapeutic relationship*, 1–12.

használták először az online munkamódot) legalább nyolc-tíz hónapos tapasztalattal rendelkezett az online térben való munkavégzésben, így már az alkalmazkodás fázisában tudtuk őket benyomásaikról, tapasztalataikról kérdezni. Az interjúk felvételekor feltűnt számomra, hogy azokban rendkívül sok érzelem, érzelmi élmény jelent meg. Ezért határoztam úgy, hogy egy saját kutatás keretében az összes interjú feldolgozásával és elemzésével ezt a területet, az érzelmi megélés milyenségét fogom vizsgálni. Ezzel szeretném felhívni a figyelmet a meglévő kutatási anyagok másodelemzésében rejlő lehetőségekre.

Módszer

Minta

A beválasztási kritérium alapján azon gyakorló szakemberek kerülhettek a mintába, akik minimum befejezett MA képzéssel és legalább kétéves szakmai tapasztalattal rendelkeznek a területükön, és online is tartottak/tartanak üléseket. A gyakorló szakembereket hozzáférhetőségi mintavétellel és hólabdamódszerrel kerestük fel. A mintába 21 nő és 3 férfi került. A megkérdezettek átlagéletkora 42 év, (SD = 13,4), ahol a legfiatalabb megkérdezett az adatfelvételkor 26 éves, a legidősebb 64 éves volt. A megkérdezett gyakorló pszichológusok szakképzettség szerinti megoszlását az 1. táblázat szemlélteti.

1. táblázat. Pszichológusok szakképzettség szerinti megoszlásának százalékos aránya a mintában.

Szakképzettségek	**Pszichológusok száma és megoszlásuk (%)**	
Klinikai szakpszichológus	4	(17%)
Pszichoterapeuta	3	(12%)
Tanácsadói szakpszichológus	5	(21%)
Pedagógiai szakpszichológus	4	(17%)
Szexuálpszichológus	2	(8%)
Neuropszichológus	1	(4%)
Sport szakpszichológus	1	(4%)
Nem végzett szakképzést	4	(17%)
Összesen	24	(100%)

A „Mióta dolgozik a gyakorlatban?” kérdésre adott válaszokat a 2. táblázat foglalja össze. A megkérdezett pszichológusok körülbelül kétharmada (15 fő) nem tartott még online terápiát, a pandémiás időszak miatt kényszerült a váltásra, így ők 8-10 hónapos online tapasztalattal a hátuk mögött osztották meg személyes élményeiket a munkamódról és alkalmazkodási időszakról. A kutatás feltáró jellegét erősíti, hogy a pszichológusok az ország különböző részeiről kerültek a mintába, ezzel szélesebb körű rálátást kaphattunk az online terápiák során megélt érzelmi élményekről a heterogén praxisokban tapasztaltak alapján.

2. táblázat. A pszichológusok munkában töltött ideje években és százalékos arányban a mintában.

Munkában töltött idő (években)	**Pszichológusok száma és megoszlásuk (%)**	
Pályakezdők: 2-3 éves tapasztalat	5	(21%)
3-10 év közötti tapasztalat	4	(17%)
10 és 20 év közötti tapasztalat	7	(29%)
20 és 30 év közötti tapasztalat	2	(8%)
30 évnél több tapasztalat	6	(25%)
Összesen	24	(100%)

Mérőeszközök

A keresztmetszeti vizsgálatban a félig-strukturált interjúkérdések négy nagy csokorba tagozódtak. Az interjú első részében szociodemográfiai kérdésekkel (nem, életkor, iskolai végzettség) indítottunk, majd a pszichológusok szakképzettségére, módszerspecifikus képzettségeire, valamint az online térrel és digitális eszközökkel kapcsolatos korábbi tapasztalataikra kérdeztünk rá. Ezután az online munkavégzés tapasztalataira vonatkozó kérdések következtek, úgymint: „Hogyan élte meg a személyes konzultációról az online konzultációra való átállást?” „Milyen előnyeit és hátrányait tapasztalta az online munkamódnak?” „Voltak-e nehézségei, félelmei az online térhez kapcsolódóan?”

Ezután az online terápiák kliensekre gyakorolt hatásairól kérdeztük a szakembereket: „Tapasztalataik alapján milyen hatással volt az új munkamód a kliensekre?” „Visszajeleztek-e valamit az új térről?”. Végezetül a terápia menetében, a terápiás helyzetben/kapcsolatban bekövetkezett változásokat feltáró kérdéscsoport következett: „Történt-e változás a pszichológiai konzultáció menetében, terápiás szokásokban, protokollban?” „Változott-e a terápiás kapcsolat minősége az online konzultáció során és mi változott?”. Jelen esetben csak a terapeuta

érzelmi megélésre fókuszálunk, kifejezetten azokat a területeket vizsgálva, melyek kapcsán érzelmi tartalmak kerültek felszínre.

Elemzési eljárás

E kutatási témához az egyik leginkább javasolt módszer a *Grounded Theory* (továbbiakban: GT) kvalitatív tartalomelemzési technika, melynek lényege, hogy a megfigyelt mindennapi jelenségeket szisztematikus elemzés alá vetjük, majd ezen empirikus megfigyelésből következik az induktív és abduktív (absztrahációs) elméletalkotás.[15] Ezt a módszert az 1950-es évektől meginduló módszertani újítások időszakában alkotta meg két neves szociológus, Barney Glaser és Anselm Strauss.[16] Kutatásvezetőnk iránymutatásával – aki klinikai szakpszichológiai végzettséggel és több mint húszéves gyakorlati tapasztalattal rendelkezik – kezdtük meg a kódolási folyamatot, a független hallgatói kódolások pedig a szubjektivitás elkerülését voltak hivatottak minimalizálni. A módszer rendkívül jól alkalmazható szubjektív élményvilágok feltérképezéséhez, így a jelenlegi kutatási témához, az érzelmek és a személyes megélés vizsgálatához kitűnő metódusnak bizonyult. Az eljárás alapján már az első pár interjú felvétele után megkezdődhetett a kódolás, megjegyzések, jegyzetek – úgynevezett „memók"[17] – kerültek a legépelt szöveg releváns részeihez, így a további adatfelvételt már a megszerzett tapasztalatok alakíthatták. A GT-módszernél elsőként nyílt kódokat kell alkalmazni a kiemelendő, lényegi részekhez és gondolatokhoz, majd e kódok között kirajzolódó összefüggések, mintázatok mentén tengelykódokat, úgynevezett axiális kódokat lehet kialakítani, melyek már absztraktabb szinten reprezentálják a jelenségek variációit, lehetőséget adva további kategóriák kialakításához. Amikor már új aspektus nem kerül felszínre, kialakulnak a végső, úgynevezett szelektív kódok. Ennél a módszernél elsődleges szempontot jelent az interjút adó tudása, véleménye, megélése, szemben a kutató tapasztalataival, így a feltáró kutatásoknál érdemes ezt a módszert alkalmazni. Az interjúk között folyamatosan vertikális és horizontális összehasonlításokat végeztünk,[18] tartalmi hasonlóságokat, különbségeket, illetve visszatérő alakzatokat és egyedi benyomásokat keresve.

[15] Sallay Viola – Martos Tamás: A Grounded Theory (GT) Módszertana, *Magyar Pszichológiai Szemle,* 73. évf., 2018/1, 11–28.

[16] Uo.

[17] Uo.

[18] Vicsek Lilla: *Fókuszcsoport – Elméleti megfontolások és gyakorlati alkalmazás,* Budapest, Osiris, 2006.

Eredmények

Az interjúk feldolgozása során a kapott tartalmak a Grounded Theory módszere alapján négy nagyobb végső kategóriára (szelektív kódokra) rendeződve jelentek meg az interjúkban, ahol kisebb alkategóriákra bontva elemeztem őket. A kategóriákat és alkategóriáikat az 1. ábra szemlélteti. A kategóriák definícióit *A pszichoterápia tankönyve* című műre[19] hivatkozva fogalmaztam meg:

1. A *terápiás munka* fogalma alá sorolódik minden olyan interjúban elhangzott tartalom, amely a páciens és a terapeuta terápia iránti attitűdjére és elkötelezettségére vonatkozik, illetve ide tartozónak tekinthető az önismeret és önreflexiós visszajelzés is. Ezenkívül a módszerekre, eszközökre vonatkozó tartalmak is ide sorolandók.

2. A *terápiás elrendezéshez (szetting)* azon tartalmak tartoznak, amelyek a terápiás helyzet *alapformáira* (egyéni-, csoport- vagy családterápiáról beszélünk) vonatkoznak vagy a terápiás szerződést érintik (a terápiás együttműködés keretei, melyben megállapodás születik a terapeuta és páciens által kijelölt terápiás célról, a terápia formájáról, a páciens és terapeuta munkamódjáról, fizikai és időbeli tényezőkről, illetve a technikai kérdésekről).

3. A *terápiás kapcsolat* kifejezés alatt értem azokat a tartalmakat, amelyek a terápiák és folyamataik sajátosságára vonatkoznak, és szabályozott keretben értelmezik a személyes, intim kapcsolatot a páciens és terapeuta között. Ide tartozik a kapcsolat minősége, a kapcsolódás formáira vonatkozó érzelmek, valamint a kontroll kérdése.

4. A *terápiás folyamat* fogalma alá tartozónak tekinthető a terápiás ülések dinamikájára (zavartalanságára) vagy az ülések szakaszainak, fázisainak (hangolódás, átvezetés, főszakasz, ülések közti idő stb.) tárgyalására vonatkozó tartalmak. Idetartozik még a páciens viselkedésének, belső működésének, kapcsolódásának változása is.

Jelen vizsgálatban a fenti négy kategóriával kapcsolatos érzelmi viszonyulásokat vizsgáltam, melyek pozitív és negatív csoportosításban a 3. táblázatban olvashatók.

[19] Szőnyi Gábor – Füredi János: *A pszichoterápia tankönyve*, Budapest, Medicina, 2015.

Terápiás munka

- terapeuta attitűdjei
- módszerek/eszközök
- önreflexió

Terápiás kapcsolat

- kontroll
- kapcsolat minősége
- kapcsolódás
- elköteleződés

Terápiás folyamat

- környezeti feltételek
- dinamika
- ülések szakaszai
- kliens attitűdje, viselkedése

Terápiás szetting

- időbeli tényezők
- fizikai feltételek
- terápiás munkamód
- technikai feltételek
- terápiás helyzet alapformái

1. ábra. Érzelmek rendeződésének kategóriái és alkategóriái az interjúk alapján.

3. táblázat. Az interjúkban megjelenő érzelmi tartalmak a négy kategóriában.

A négy területen megjelent érzelmek			
Terápiás szetting		**Terápiás munka**	
Pozitív érzelmek	**Negatív érzelmek**	**Pozitív érzelmek**	**Negatív érzelmek**
izgalom	félelem	élvezetesség	nehézség
nyugalom	aggodalom	biztonságosság	kihívás
megkönnyebbülés	ijedtség	öröm	bosszúság
kíváncsiság	bizonytalanság	„a világ kinyílása" - érzés	zavaró érzés
magabiztosság	feszélyezettség	szabadságérzet	félelem
bátorság	haszontalanság	megkönnyebbülés	kellemetlenség
sikerességérzet	elégtelenség		kiszolgáltatottság
újdonságérzet	tehetetlenség		idegesség
öröm	lemondásérzés		aggodalom
megnyugvás	kétely		nyugtalanság
elégedettség	idegenség		szorongás
fejlődésigény	csalódottság		hiányérzet
	megfosztottság		megterheltség
	befásultság		monotonitásérzés
	fáradtság		fáradtság
			beszűkültségérzet
			fókuszvesztettség
Terápiás kapcsolat		**Terápiás folyamat**	
Pozitív érzelmek	**Negatív érzelmek**	**Pozitív érzelmek**	**Negatív érzelmek**
–	félelem	bátorság	kihívás
	elégtelenségérzet	megkönnyebbülés	idegesség
	feszélyezettség	szabadságérzet	feszélyezettség
	sematikusság	bátorság	zavaró érzés
	tehetetlenség		nyomásérzés
	bosszúság		szorongás
	kiszolgáltatottság		bosszúság
	kontrollvesztettség		kellemetlenség
	értelmetlenség érzete		
	hiányérzet		
	feszélyezettség		
	motivációvesztettség		

Terjedelmi korlátok miatt az eredmények részletes bemutatása helyett néhány idézettel világítjuk meg a különböző témákhoz kapcsolódóan megjelent érzelmeket. A terápiás munka kategóriájához kapcsolódóan a megkérdezett terapeuták attitűdjeiben az online terápiás munkára vonatkozóan aránylag sok negatív töltetű érzelem tükröződött, főként az átállás időszakára visszaemlékezve. Jellemzően *félelem*ről, *aggodalom*ról, *ijedtség*ről, illetve *bizonytalanság*ról számoltak be a hirtelen jött változás miatt:

> Tehát gyakorlatilag ez annyira hirtelen jött, hogy emlékszem rá, hogy hétfőn bementünk rendelni, és akkor már hívtam fel a pácienseimet, akik jöttek volna délután, hogy ne jöjjenek. Nagyon váratlanul ért mindenkit, mert nem volt idő felkészülni se nekünk, már hogy a szakembereknek, vagy terapeutáknak, se a klienseimet nem tudtam erre fölkészíteni. (64 éves pszichoterapeuta)

A technikához kapcsolódóan is több érzelem jelent meg az attitűdökben, sokan a *félelmet* emelték ki az átálláskor: „Az volt a legnagyobb félelmem, hogy hogyan fogok egy napi hat órát ülni egy szobában egy dobozzal." (57 éves klinikai szakpszichológus.) A negatív érzelmek és érzések mellett azonban megjelent az attitűdökben a *kíváncsiság*, az *izgatottság* érzése az új térhez kapcsolódóan, illetve a *nyugalom* és a *megkönnyebbülés* arra vonatkozóan, hogy mindenki az otthon falainak biztonságában vészelheti át a fertőzésveszélyt, és nem kell maszkot viselni a terápiákon, ami az arc nagyobb részének eltakarásával megnehezítette az arcjátékok felismerését.

A terápiás szettinghez kapcsolódóan néhány szakember számára *bizonytalanság*ot és *nehézség*et okozott, hogy a Covid19 okozta krízisállapotnak ők is ugyanabban a szakaszában voltak, mint klienseik: „Ugyanabban a bezárt helyzetben, ugyanabban a *bizonytalanság*ban, nem tudom mi lesz, hogyan tovább, hogy oldom meg." (38 éves klinikus.) Sokan *bosszantó*nak, *zavaró*nak, *kellemetlen*nek találták a megszakadó internetkapcsolatot, a megkésett, akadozó hangot vagy képet, illetve nagyon *kiszolgáltatott*nak érezték magukat a technikai eszközöktől való megnövekedett függőség miatt. „Zavar, ha az internetkapcsolat nem jó, a technikai dolgok zavarnak." (41 éves sportpszichológus.) Az online módhoz kapcsolódó érzelmek között nagyon nagy arányban megjelent, hogy online sokkal *monotonabb* és *fárasztóbb* a munkavégzés, illetve egy idő után jelentkezik az *egysíkúvá válás* és a *beszűkültség* érzete, hiszen senki nem megy sehová, nincs új impulzus, mindenki ugyanabban a pozícióban végzi a mindennapos megélhetést jelentő munkát, ahol a terápia is zajlik. Az egyik szakember így fogalmazott: „Az a probléma, hogy home office-ból kapcsolódik be a kliens,

ugyanabban a székben ülnek, egyik pillanatban még excelt heggeszt, aztán egyet kattint és már velem beszél." (28 éves, tanácsadó szakpszichológus.)

A terápiás kapcsolat szempontjából nagyon sok érzés jelent meg az érzelmi kapcsolódás és a testi érintés hiányára vonatkozóan, ami *nehézséget okozott* és az *elégtelenség érzetét keltette* a terapeutákban. „Az érintést nem lehet online megélni. És azért az érintésnek sok helyen, sok módszerben, csoportmódszerben lehet nagyon nagy hozadéka." (57 éves klinikai szakpszichológus.) A terapeuták kiemelték, hogy *nehézséget okoz* az empátia teljes átvitele a képernyőn keresztül, így *fél*nek, hogy mennyire tud megérkezni a megértés és az együttérzés a klienshez. Felmerült a *félelem*, hogy az online kapcsolat nem tud elég mély lenni: „Nagy *félelmem* volt, hogy a terápia attól, hogy online felületre került, át fog csapni egy könnyed csevegés szintjébe." (27 éves neuropszichlógus.)

A terápiás folyamat kapcsán az ülések dinamikáját érintő érzések jelentek meg, felmerült például nehézségként, hogy az online térben nincs meg a „szeánsz", hogy bekopog a kliens, a terapeuta fogadja, tölt neki egy pohár vizet, és ezt követően kezdődik meg a beszélgetés. Az online térben egyből a dolgok közepébe kell vágni. „Itt meg pedig felnyitjuk a gépet, és rögtön a közepébe bele vágunk. Tehát itt nincsenek meg azok a bevezető körök, amik a való életben megjelenhetnek." (28 éves szexuálpszichológus.) Szintén kihívást jelent a csend kezelése a terápiák folyamatában: „Személyesen jobban kezelhető a csend. Személyesen például 5 másodperc teljesen normális. Online viszont ez már kifejezetten zavaró." (41 éves sportpszichológus.) Az online terápiák megítélése vegyes, kifejezetten nehéz volt ebben a krízishelyzetben elsajátítani az új tér zökkenőmentes, hatékony használatát, de már megjelentek a pozitív töltetű, reménnyel és várakozással a jövőbe tekintő tapasztalatok is, melyek egyértelműen hangsúlyozzák a *szabadságérzet*et és a jövőbeli használat valószínűségét: „… azt átélem, hogy kinyíltak ezáltal a lehetőségek. Nagyon jó érzés, hogy vannak új lehetőségek. Meg, ha elutazom vagy öreg és beteg leszek, akkor is itt lesz ez a lehetőség. Szóval én átélem ennek a szabadságot nyújtó részét." (64 éves pszichoterapeuta.)

Diszkusszió

A kutatás e tanulmányban közölt részében a krízishelyzetben kialakult online terápiára való átállás érzelmi megélését vizsgáltuk, kifejezetten abból a szempontból, hogy mely területekhez kapcsolódóan és milyen jellegű érzelmek jelentek meg a pszichológusokkal folytatott interjúkban. A fogalomfeltárás során kiemelkedően sok érzelmi tartalom jelent meg a vizsgált négy nagy területet érintően, melyekből ebben a rövid tanulmányban csak szemelvényeket volt lehe-

tőség felvillantani. Sok pszichológus a jövőben is szívesen alkalmazná az online munkamódot – azonban még mindig inkább a személyes terápiákat részesítik előnyben. Ebben a kutatásban a Grounded Theory módszerével[20] vizsgálva, a pszichoterápia alapfogalmainak[21] érzelmi tartalmak szerinti újradefiniálásával négy nagyobb területhez kapcsolódóan jelentek meg érzelmek: terápiás szetting, terápiás munka, terápiás folyamat és terápiás kapcsolat. A krízishelyzetben bekövetkezett online átállás a terapeutákban (főként a kezdeti időszakban) az ijedtség, félelem, szorongás érzetét keltette egyrészt a saját kompetenciáikban való bizonytalanság, másrészt a technikai feltételek megfelelő biztosításának kétségei miatt.[22]

A kutatás továbbviteléhez érdemes lenne az általam kialakított négy kategóriát konfirmatív faktorelemzéssel megvizsgálni, hogy adaptálható legyen a hazánkban dolgozó terapeuták sokaságára, ezzel növelve az eredmények külső érvényességét. A feltáró kutatásoknak az elméletalkotáson, a szemantikai és hermeneutikai feltáráson túl alapvető célja, hogy a későbbi reprezentatív vizsgálatoknak kiinduló alapot biztosítsanak, így egy jövőbeli kvantitatív kutatás keretében standard keretek között is érdemes lenne megvizsgálni az érzelmek megjelenését, ezzel számszerűsített eredményekhez jutva. További kutatási irány lehet többoldalú lekérdezéssel a kliensek érzelmi megélését is vizsgálni, hiszen már most is felmerültek olyan szempontok, melyek a terapeuta esetében hátrányként jelentek meg, míg a kliens oldaláról inkább egy (lehetséges) pozitív változásnak tekinthetők (pl. kontroll áthelyeződése). Érdekes lenne azt is megvizsgálni, hogy a megjelenő tartalmak változtak-e a terápia különböző szakaszainak függvényében (kezdet, munkafázis, lezárás).

Összességében a hazai kutatások tekintetében az online terápia témaköre még rengeteg feltáratlan és megerősítésre váró kutatási területet rejt magában, melyeket érdemes lépésről lépésre górcső alá venni. A jelen kutatásból is látszik azonban, hogy mennyi potenciált rejtenek magukban a már meglévő kutatások adatainak más szempontú újrarendezése. Az online munkamód elterjedése és fejlődése napjainkban rendkívüli ütemben gyorsul, hisz a technológia és a digitális eszközök napról napra korszerűsödnek és modernizálódnak – a pszichológiai tanácsadásoknak és terápiáknak is tartaniuk kell a lépést a modern technológia adta lehetőségekkel.

[20] Sallay–Martos: *A Grounded Theory.*

[21] Szőnyi–Füredi: *A pszichoterápia tankönyve.*

[22] Aafjes van Doorn et al.: *Grappling with our therapeutic relationship*, 1–12.

Irodalom

Aafjes-van Doorn, Katie – Békés, Vera – Prout, Tracy A.: Grappling with our therapeutic relationship and professional self-doubt during COVID-19: will we use video therapy again?, *Counselling Psychology Quarterly*, 2020, 1–12.

Albert–Lőrincz Enikő – Albert–Lőrincz Csanád: A Covid-19–pandémia okozta krízis hatása szociális munka szakos erdélyi magyar egyetemisták egészségmagatartására, *Erdélyi Társadalom*, XVIII. évf., 2020/1, 75–92.

Colón, Yvette: Chatt(er)ing through the fingertips: doing group therapy online. *Women & Performance, A Journal of Feminist Theory*, vol. IX, 1996/1, 205–215.

Keszthelyi Boglárka: „Új kihívások, gyors megoldások": A szociális szakemberek mindennapjaiban megjelenő új kihívások a covid-19 járvány ideje alatt, *Acta Sociologica – Pécsi Szociológiai Szemle*, VII. évf., 2021/1, 154–170.

Kraus, Ron – Stricker, George – Speyer, Cedric. (eds.): *Online counseling: A handbook for mental health professionals*, Cambridge (Mas.), Academic Press, 2010.

Manhal-Baugus, Monique.: E-therapy: Practical, ethical, and legal issues, *CyberPsychology & Behavior*, vol. IV, 2001/5, 551–563.

Messina, Irene – Loffler-Stastka, Henriette: Psychotherapists' perception of their clinical skills and in-session feelings in live therapy versus online therapy during the COVID-19 pandemic: a pilot study, *Research in Psychotherapy: Psychopathology, Process and Outcome*, vol. 24, 2021/1, 53–59.

Poletti, Barbara – Tagini, Sofia – Brugnera, Agostino – Parolin, Laura – Pievani, Luca – Ferrucci, Roberta – Compare, Angelo – Silani, Vincenzo: Telepsychotherapy: a leaflet for psychotherapists in the age of COVID-19. A review of the evidence, *Counselling Psychology Quarterly*, 2020, 352–367.

Sallay Viola – Martos Tamás: A Grounded Theory (GT) Módszertana, *Magyar Pszichológiai Szemle*, 73. évf., 2018/1, 11–28.

Smoktunowicz, Ewelina – Barak, Azy – Andersson, Gerhard – Banos, Rosa M. – Berger, Thomas – Botella, Cristina et al.: Per. Consensus statement on the problem of terminology in psychological interventions using the internet or digital components, *Internet Interventions*, 2020/21, 100331.

Szőnyi Gábor – Füredi János: *A pszichoterápia tankönyve*, Budapest, Medicina, 2015.

Vicsek Lilla: *Fókuszcsoport – Elméleti megfontolások és gyakorlati alkalmazás*, Budapest, Osiris, 2006.

Wind, Tim R – Rijkeboer, Marleen – Andersson, Gerhard – Riper, Heleen: The COVID-19 pandemic: The 'black swan' for mental health care and a turning point for e-health, *Internet Interventions*, 2020/20, 100317.

A TERROR MANAGEMENT THEORY MÓDSZERTANA

Parti Benedek

Bevezetés

A halállal való találkozás már a történelem kezdete óta foglalkoztatja az embereket. Az egyik első írott emlékünkben Gilgames siratta elhunyt barátját Enkidut, majd pár ezer évvel később Epikurosz a görög filozófus arra a következtetésre jutott, hogy minden emberi baj magja a halálszorongás. Luther Márton egy halálközeli élmény hatására felforgatta Európát. Dosztojevszkij, Hemingway és Márai Sándor édesapjuk halálának fájdalmát vitték bele regényeikbe. A világirodalom nagy művei, mint a *Karácsonyi ének* vagy a *Háború és béke* a halállal való szembesülés okozta karakterfejlődésről szólnak. Az élet végességének felismerése a zsémbes öregembert altruistává teszi, a részegeskedő, léha Pierre pedig felelősségteljes érett felnőtté válik. Viktor Frankl, Rollo May és Irvin Yalom a három egzisztencialista ikon pedig arról beszél, hogy végességünk felismerése az életet lehetőségek tárházából felelősséggé változtatja át.

Régóta foglalkoztat a kérdés, hogyan lehet egy absztrakt filozófiai ideát, mint a halállal való szembesülést, kutathatóvá tenni. Jelen cikk ennek egy lehetséges módszertanára próbál rávilágítani.

Mi a Terror Management?

A *Terror Management* elméletét az 1980-as években alkotta meg három amerikai pszichológus, Jeff Greenberg, Tom Pyszczynski és Sheldon Solomon. Az elmúlt harminc évben a Terror Management elmélete igen nagy népszerűségnek örvend, világszerte több száz kutatás született e témában.[1]

[1] Jeff Schimel – Joseph Hayes – Michael Sharp: A Consideration of Three Critical Hypotheses, in Clay Routledge – Matthew Vess (eds.): *Handbook of Terror Management Theory*, Cambridge, Massachusetts, Academic Press, 2018, 1.

A halál tagadása

Az elmélet filozófiai alapjai Ernest Becker amerikai kulturális antropológus művein nyugszanak.[2] Becker szerint az ember fejlődő tudati képességei révén már korán kapcsolatba kerül a halál gondolatával. Úgy tartotta, az ember összeroppanna a félelemtől, ha a halál lehetősége mindig ott lenne a tudatában. *The Denial of Death* című művében így ír a jelenségről: „A haláltól való félelemnek jelen kell lennie minden normál működésünk mögött, hogy az emberi szervezet az önmegőrzés felé törekedjen. Ugyanakkor a halálfélelem nem lehet jelen az ember mentális működésében, különben a szervezet nem működne." [3]

Becker szerint a halálfélelmet „el kell nyomni". Ez azt jelenti, hogy állandó pszichológiai erőfeszítéseket teszünk a külső és belső integritásunk fenntartása érdekében. Tehát az emberek, hogy távol tartsák a halál fenyegetését, a kulturális világnézetükre és az önbecsülésükre összpontosítanak. Becker szerint a kultúra közös illúziókból áll, amelyek a szorongás enyhítését szolgálják. [4]

Ebben a gondolkodási rendszerben minden társadalom, minden világnézet, legyen az bármennyire felvilágosult vagy szekuláris, nem más, csak egy „vallás", függetlenül attól, hogy így gondolják-e az adott világnézeti paradigmán belül, vagy sem, mivel nincs mód egyértelműen megerősíteni az adott világnézet valódiságát, ezért a hitre kell támaszkodni.[5]

Hogyan működik a Terror Management?

A Terror Management egyik központi gondolata szintén az, hogy ha az egyént emlékeztetjük a saját halálára *(Mortality Salience)*, akkor az növelni fogja az emberek motivációját kulturális és világnézeti meggyőződésük fenntartására *(World View Defense)*[6]. Egy alternatív hipotézise ennek az elméletnek a *Conservative Shift Theory*. A Conservative Shift Theory szerint az ember Mortality Salience hatására sokkal inkább konzervatívabb lesz, függetlenül bármilyen világnézeti

[2] Eugene Webb: Ernest Becker and the Psychology of Worldviews, *Zygon*, vol. 33, 2004/1. https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/0591-2385.1271998127 (Letöltés: 2020. december 15.)

[3] Ernest Becker: *The Denial of Death*, New York, The Free Press, 1973, 105.

[4] Webb: *Ernest Becker and the Psychology of Worldviews*, 5.

[5] Becker: *The Denial of Death*, 154.

[6] Sheldon Solomon – Jeff Greenberg – Tom Pyszczynski: A Terror Management Theory of Social Behavior: The Psychological Functions of Self-esteem and Cultural Worldviews, in *Advances in Experimental Social Psychology*, Vol. 24, Cambridge, Massachusetts, Academic Press, 1991, 93.

alapállástól.[7] Mindkét elméletre van bizonyíték.[8] A Terror Management hatását kutatták már a pártpreferenciák megváltozásával kapcsolatban, világnézeti paradigmák megerősödésével vagy éppen gyengülésével összefüggésben.[9]

A nemzeti identitás az ember identitásának elidegeníthetetlen része.[10] Egyfajta világnézeti paradigmának is nevezhetjük.[11] A Terror Management hatással lehet a nemzeti identitás alakulására. Elősegítheti az elköteleződést a nemzet felé, de ugyanakkor gyengítheti is a nemzeti identitást.[12] Több kutatás szerint attól függ, hogy World View Defense vagy Conservative Shift lép-e fel egy Mortality Salience-előfeszítés után, hogy milyen az adott nemzetnél az ideológiai kontextus.[13]

A Terror Management másik, központi fogalmát *halálgondolat-hozzáférhetőség* (DTA) hipotézisnek nevezzük.[14] A halálgondolat-hozzáférhetőség a Mortality Salience hipotézisének ellentéte, és a következőképpen fogalmaz: ha a kulturális világnézet és az önbecsülés úgy működik, hogy megvédi az egyént a halál gondolatától vagy aggodalmaitól, akkor ezeknek a pszichológiai struktúráknak (elhárító mechanizmusoknak) a fenyegetése vagy gyengítése növeli a halállal kapcsolatos gondolatok hozzáférhetőségét.[15]

[7] Mark J. Landau – Sheldon Solomon – Jeff Greenberg – Florette Cohen – Tom Pyszczynski – Jamie Arndt – Claude H. Miller – Daniel M. Ogilvie – Alison Cook: Deliver us from Evil: The Effects of Mortality Salience and Reminders of 9/11 on Support for President George W. Bush, *Personality and Social Psychology Bulletin*, vol. 30, 2004/9, 1136.

[8] Brian L. Burke – Andy Martens – Erik H. Faucher: Two Decades of Terror Management Theory: A Meta-Analysis of Mortality Salience Research, *Personality and Social Psychology Review*, vol. 14, 2010/2, 155.

[9] Sheldon Solomon – Sharlynn Thompson: Secular Cultural Worldviews, in Clay Routledge – Matthew Vess (eds.): *Handbook of Terror Management Theory*, Cambridge, Massachusetts, Academic Press, 2019, 287.

[10] Elizabeth Theiss-Morse: *Who Counts as an American? The Boundaries of National Identity*, Cambridge, Cambridge University Press, 2009, 56.

[11] Anthony D. Smith: *National Identity*, London, Penguin Books, 1991, 112.

[12] Michael B. Salzman: Globalization, Culture, and Anxiety: Perspectives and Predictions from Terror Management Theory, *Journal of Social Distress and the Homeless*, vol. 10, 2001/4, 337.

[13] Jamie Arndt – Jeff Greenberg – Alison Cook: Mortality Salience and the Spreading Activation of Worldview-Relevant Constructs: Exploring the Cognitive Architecture of Terror Management, *Journal of Experimental Psychology: General*, vol. 131, 2002/3, 307.

[14] Joseph Hayes – Jeff Schimel – Jamie Arndt – Erik H. Faucher: A Theoretical and Empirical Review of the Death-Thought Accessibility Concept in Terror Management Research, *Psychological Bulletin*, vol. 136, 2010/5, 699.

[15] Spee Kosloff – Gabrial Anderson – Alexandra Nottbohm – Brandon Hoshiko: Proximal and Distal Terror Management Defenses: A Systematic Review and Analysis, in *Handbook of Terror Management Theory*, 31.

Jelen tanulmány arra fókuszál, hogy hogyan lehet a TMT elméleti keretrendszerét hatékonyan a gyakorlatba átültetni. Mivel az elmúlt negyven évben az elmélet a replikációs krízis ellenére töretlen népszerűségnek örvend, ezért ahogy fentebb is említve lett, a témában született már több száz kutatás, ugyanakkor nagyon kevés kérdőív került online formában felvételre, és még ennél is kevesebb hozott releváns eredményt. Az alábbiakban azt mutatom be, hogy milyen módszerrel lehet az online térben szignifikáns különbségeket elérni a vizsgált populáció és a kontroll csoport között. Ezért röviden bemutatom kutatásom kiindulópontját és módszertanát.

Kutatási kérdés

Kutatásunkban arra voltunk kíváncsiak, hogy hogyan alakul a nemzetkép, illetve az ideológiai elköteleződés egy halállal kapcsolatos előfeszítés után.

Módszer. A kérdőív felvétele

Kérdőívünk elején demográfiai kérdéseket tettünk fel, valamint a saját, illetve származási család ideológiai elköteleződését vizsgáltuk. Megkérdeztük, hogy hogyan kapcsolódnak a kitöltők a nemzethez. Ezután megkérdeztük, hogy páros vagy páratlan napon született-e a kitöltő. A páros napon születettek kaptak halállal kapcsolatos előfeszítő kérdéseket, míg a páratlan napon születettekből lett a kontroll csoport. Az előfeszítést követően szövegértési feladatot kapott mindkét csoport, és a Panas X kérdőívet töltötték ki. Ezzel a kérdőívvel tudjuk vizsgálni, hogy sikeres volt-e az előfeszítés. Végül újra megkérdeztük kitöltőinket az ideológiai elköteleződésükről, illetve megvizsgáltuk, hogyan reprezentálódik az Alaptörvény preambulumának nemzetképe a kitöltőknél.

Minta és mintavétel bemutatása

Az adatfelvétel hólabdamódszerrel történt, közösségimédia-platformokon hirdettük 10–15 perces kérdőívünket. A kérdőívben azonosításra alkalmas személyes adatokat nem kértünk be, anonim módon zajlott a kitöltés. Kutatási engedélyünk száma: 43/2019/P/ET. A vizsgált korosztály a 18–35 éves érettségizett fiatalok korosztálya. A minta (N = 110) 47,3%-a (n = 52) férfi, 52,7%-a (n = 58) nő. Az átlagéletkor 23,62 év, ennek szórása 3,5.

Az előfeszítés nehézségei

Halállal kapcsolatos ingereket lehet implicit és explicit módon előfeszíteni.[16] Hatásukban nincs különbség a két előfeszítés között.[17] Egy 277 tanulmányt vizsgáló metaanalízis szerint a leggyakoribb előfeszítési mód az explicit előfeszítés.[18] Ilyen előfeszítés lehet halállal kapcsolatos képek vagy videók vetítése, halál-szorongás-kérdőív kitöltése, vagy csak megkérdezni a kitöltőket, hogy miként vélekednek a saját halálukról, milyen érzések keletkeznek bennük.[19] Jelen kutatásban mi is explicit előfeszítést alkalmaztunk, habár az implicit előfeszítés időhatékonyabb.[20] Egy évvel ezelőtti kérdőívünkben nem sikerült változást elérni, amikor implicit előfeszítésnek egy hagyományos szókereső feladatot alkalmaztunk, melybe belecsempésztünk halállal kapcsolatos szavakat.[21] Az explicit előfeszítésben rejlő potenciál maximális kihasználásához minimum hét perc várakozási idő szükséges,[22] míg az implicit előfeszítés rögtön hat.[23]

Kutatásunkat online végeztük a Covid okozta pandémia miatt. Ezt alapvetően nehéz feladatnak tartottuk, mivel az elméletalkotók kifejezetten nem ajánlják az online kérdőíveket, mert kontrollálhatatlan, hogy a kitöltő mennyire vonódik be a kérdőív kitöltésébe.[24] A Terror Management történetét már a kezdetektől végigkísérte a replikációs krízis.[25] 2020-ban is zárult egy online Terror Management-

[16] Tom Pyszczynski – Sheldon Solomon – Jeff Greenberg: Thirty Years of Terror Management Theory: From Genesis to Revelation, in *Advances in Experimental Social Psychology*, Vol. 52, Cambridge, Massachusetts, Academic Press, 2015, 1.

[17] Burke (et al.): *Two Decades*, 161.

[18] Uo., 170.

[19] Cathy R. Cox – Alex Darrell – Robert B. Arrowood: The method behind the science: A guide to conducting terror management theory research, in *Handbook of Terror Management Theory*, 85.

[20] Jeff Schimel – Joseph Hayes – Todd Williams – Jesse Jahrig: Is Death Really the Worm at the Core? Converging Evidence That Worldview Threat Increases Death-Thought Accessibility, *Journal of Personality and Social Psychology*, vol. 92, 2007/5, 789–803.

[21] Molly Maxfield – Tom Pyszczynski – Benjamin Kluck – Cathy R. Cox – Jeff Greenberg – Sheldon Solomon – David Weise: Age-Related Differences in Responses to Thoughts of One's Own Death: Mortality Salience and Judgments of Moral Transgressions, *Psychology and Aging*, vol. 22, 2007/2, 341.

[22] Agustín Echebarria-Echabe: Mortality Salience and Uncertainty: Similar Effects but Different Processes?, *European Journal of Social Psychology*, vol. 43, 2013/3, 185.

[23] Tom Pyszczynski – Jeff Greenberg – Sheldon Solomon: A Dual-Process Model of Defense Against Conscious and Unconscious Death-Related Thoughts: An Extension of Terror Management Theory, *Psychological Review*, vol. 106, 1999/4, 835.

[24] Armand Chatard – Gilad Hirschberger – Tom Pyszczynski: *A Word of Caution About Many Labs 4: If You Fail to Follow Your Preregistered Plan, You May Fail to Find a Real Effect*, 2020. doi:10.31234/osf.io/ejubn.

[25] Richard A. Klein – Corey L. Cook – Charles R. Ebersole – Christine Vitiello – Brian A. Nosek – Joseph Hilgard – Paul Hangsan Ahn – Abbie J. Brady – Christopher R. Chartier – Cody D.

kutatás eredménytelenül, mivel nem sikerült különbséget detektálni az előfeszített, illetve a kontrollcsoport között. Explicit előfeszítéssel próbálkoztak.[26] Mi is próbálkoztunk egy évvel ezelőtt online Terror Management-kérdőív felvételével, ahogy fentebb írtuk, implicit módon akartuk előfeszíteni a résztvevőket. A két kutatásból azt a tanulságot vontuk le, hogy erősebb halállal kapcsolatos ingereket kell alkalmaznunk, ha azt szeretnénk, hogy az előfeszítés hatásos legyen, mivel külső tényezőket nem tudunk kontrollálni. Egy 2012-ben megjelent kutatás szerint, minél több halállal kapcsolatos előfeszítést alkalmazunk, annál nagyobb lesz annak hatása a kitöltőkre.[27] Ebből a tanulmányból, valamint az online kérdőívek „sikertelenségéből" okulva három feladatot is adtunk előfeszítésként. Az első feladat egy hagyományos Terror Management-kérdőív volt, melyben az alábbi kérdéseket tettük fel: *„Kérem részletesen írja le az Önben keletkezett érzéseket, melyek a saját halálával kapcsolatban keletkeztek önben. Írja le olyan részletesen, ahogy csak tudja, hogy Ön szerint mi fog történni, ha fizikailag meghal."* Ezután halállal kapcsolatos képeket mutattunk a kitöltőknek, és megkérdeztük őket, hogy mi jut róluk eszükbe. Végül felvettük a multidimenzionális halálfélelem-skálát.

Egy következő megoldandó probléma volt, hogy hogyan töltsük ki a hét percet, ami szükséges az előfeszítés sikeréhez. Először egy volt NHL játékos életútjáról olvashattak a kitöltők, de ezt az előtesztek során túlságosan inspirálónak találták, ezért egy szaunákról szóló szöveg használatát választottuk. Ugyanakkor, ez a szöveg unalmat váltott ki a visszajelzések alapján, ezért félő volt, hogy a kitöltők nem mélyednek el benne eléggé, ezért az olvasási hosszúságot megnöveltük nyolc és fél percre.

Konklúzió

Magyarországon először kutattunk Terror Management témában. Eddig mindössze egyetlen összegző cikk jelent meg a témában a kétezres évek elején. Azt gondolom, hogy az mindenképpen nagy eredmény, hogy egy online kérdőívvel

Christopherson – Samuel Clay – Brian Collisson – Jarret T. Crawford – Ryan Cromar – Gwendolyn Gardiner – Courtney L. Gosnell – Jon Grahe – Calvin Hall – Irene Howard – Jennifer A. Joy–Gaba – Miranda Kolb – Angela M. Legg – Carmel A. Levitan – Anthony D. Mancini – Dylan Manfredi – Jason Miller – Gideon Nave – Liz Redford – Ilaria Schlitz – Kathleen Schmidt – Jeanine L. M. Skorinko – Daniel Storage – Trevor Swanson – Lyn M. Van Swol – Leigh Ann Vaughn – Devere Vidamuerte – Brady Wiggins – Kate A. Ratliff: Many Labs 4: Failure to Replicate Mortality Salience Effect With and Without Original Author Involvement, *Collabra: Psychology*, vol. 8, 2022/1, 35271.

[26] Uo.

[27] Melissa B. Mahoney – Benjamin A. Saunders – Nicole M. Cain: Priming Mortality Salience: Supraliminal, Subliminal and "Double-Death" Priming Techniques, *Death Studies*, vol. 38, 2014/10, 678.

is sikerült szignifikáns különbségeket elérnünk a csoportok között. Mégis azt gondolom, hogy egy ilyen kutatás felvételére nem az online tér a legmegfelelőbb.

Irodalom

Arndt, Jamie – Greenberg, Jeff – Cook, Alison: Mortality Salience and the Spreading Activation of Worldview-Relevant Constructs: Exploring the Cognitive Architecture of Terror Management, *Journal of Experimental Psychology: General,* vol. 131, 2002/3, 307–324.

Becker, Ernest: *The Denial of Death*, New York, The Free Press, 1973.

Burke, Brian L. – Martens, Andy – Faucher, Erik H.: Two Decades of Terror Management Theory: A Meta-Analysis of Mortality Salience Research, *Personality and Social Psychology Review,* vol. 14, 2010/2, 155–195.

Chatard, Armand – Hirschberger, Gilad – Pyszczynski, Tom: *A word of Caution About Many Labs 4: If You Fail to Follow Your Preregistered Plan, You May Fail to Find a Real Effect*, 2020. https://psyarxiv.com/ejubn/

Cox, Cathy R. – Darrell, Alex – Arrowood, Robert B.: The Method Behind the Science: A Guide to Conducting Terror Management Theory Research, in *Handbook of Terror Management Theory,* Cambridge, Massachusetts, Academic Press, 2019, 85–132.

Echebarria-Echabe, Agustín: Mortality Salience and Uncertainty: Similar Effects but Different Processes?, *European Journal of Social Psychology,* vol. 43, 2013/3, 185–191.

Hayes, Joseph – Schimel, Jeff – Arndt, Jamie – Faucher, Erik H.: A Theoretical and Empirical Review of the Death-Thought Accessibility Concept in Terror Management Research, *Psychological Bulletin,* vol. 136, 2010/5, 699–739.

Klein, Richard A. et al.: Many Labs 4: Failure to Replicate Mortality Salience Effect With and Without Original Author Involvement, *Collabra: Psychology,* vol. 8, 2022/1, 35271. DOI: https://doi.org/10.1525/collabra.35271

Kosloff, Spee – Anderson, Gabrial – Nottbohm, Alexandra – Hoshiko, Brandon: Proximal and Distal Terror Management Defenses: A Systematic Review and Analysis, *Handbook of Terror Management Theory,* Cambridge, Massachusetts, Academic Press, 2019, 31–63.

Landau, Mark J. – Solomon, Sheldon – Greenberg, Jeff – Cohen, Florette – Pyszczynski, Tom – Arndt, Jamie – Miller, Claude H. – Ogilvie, Daniel M. – Cook, Alison: Deliver us From Evil: The Effects of Mortality Salience and Reminders of 9/11 on Support for President George W. Bush, *Personality and Social Psychology Bulletin,* vol. 30, 2004/9, 1136–1150.

Mahoney, Melissa B – Saunders, Benjamin A. – Cain, Nicole M.: Priming Mortality Salience: Supraliminal, Subliminal and "Double-Death" Priming Techniques, *Death studies,* vol. 38, 2014/10, 678–681.

Maxfield, Molly – Pyszczynski, Tom – Kluck, Benjamin – Cox, Cathy R. – Greenberg, Jeff – Solomon, Sheldon – Weise, David: Age-Related Differences in Responses to Thoughts of One's Own Death: Mortality Salience and Judgments of Moral Transgressions, *Psychology and Aging*, vol. 22, 2007/2, 341–351.

Pyszczynski, Tom – Greenberg, Jeff – Solomon, Sheldon: A Dual-Process Model of Defense Against Conscious and Unconscious Death-Related Thoughts: An Extension of Terror Management Theory, *Psychological Review*, vol. 106, 1999/4, 835–845.

Pyszczynski, Tom – Solomon, Sheldon – Greenberg, Jeff: Thirty Years of Terror Management Theory: From Genesis to Revelation, in *Advances in Experimental Social Psychology*, Vol. 52, Cambridge, Massachusetts, Academic Press, 2015, 1–70.

Salzman, Michael B.: Globalization, Culture, and Anxiety: Perspectives and Predictions from Terror Management Theory, *Journal of Social Distress and the Homeless*, vol. 10, 2001/4, 337–352.

Schimel, Jeff – Hayes Joseph – Sharp Michael: A Consideration of Three Critical Hypotheses, in Clay Routledge – Matthew Vess (eds.): *Handbook of Terror Management Theory*, Cambridge, Massachusetts, Academic Press, 2018, 1–30.

Schimel, Jeff – Hayes, Joseph – Williams, Todd – Jahrig, Jesse: Is Death Really the Worm at the Core? Converging Evidence That Worldview Threat Increases Death-Thought Accessibility, *Journal of Personality and Social Psychology*, vol. 92, 2007/5, 789–803.

Sheldon, Solomon – Thompson, Sharlynn: Secular Cultural Worldviews, in Clay Routledge – Matthew Vess (eds.): *Handbook of Terror Management Theory*, Cambridge, Massachusetts, Academic Press, 2019, 287–302.

Smith, Anthony D.: *National Identity*, London, Penguin Books, 1991.

Solomon, Sheldon – Greenberg, Jeff – Pyszczynski, Tom: A Terror Management Theory of Social Behavior: The Psychological Functions of Self-Esteem and Cultural Worldviews, in *Advances in Experimental Social Psychology*, Vol. 24, Cambridge, Massachusetts, Academic Press, 1991, 93–159.

Theiss-Morse, Elizabeth: *Who Counts as an American? The Boundaries of National Identity*, Cambridge, Cambridge University Press, 2009.

Webb, Eugene: Ernest Becker and the Psychology of Worldviews, *Zygon*, vol. 33, 2004/1. https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/0591-2385.1271998127

SZOCIALISTA HÍRHOZÓK AZ ANDOKBAN

Magyarország és Bolívia diplomáciai kapcsolatainak megteremtése, 1952–1953

Farkas Dániel

1953. október 21-én este a La Paz-i Hotel Sucre épületénél elhaladó helyiek sajátos jelenségre lehettek figyelmesek. A kis szálloda előtt a bolíviai nemzeti lobogón kívül első alkalommal bontottak ki egy olyan zászlót, amely nyomokban emlékeztetett a mexikóira, sávjai azonban vízszintesen futottak. A Magyar Népköztársaságé volt ez a trikolór, amellyel a hotel tulajdonosa jelezte, hogy az ország diplomatái az épületben tartózkodnak. Nem egyszerű udvariassági gesztusról beszélhetünk, ahogy az ott megszálló Szabó Imre magyar követ, a spanyol polgárháború csallóközi származású veteránja meg is jegyezte. A tulajdonos a következő napon várható erőszakos bányásztüntetés ellen kívánta védelmezni az épületet a háromszínű zászlóval.[1] Magyarország diplomatái már első andesi utazásuk alkalmával belekerültek a helyi politika sajátos szövevényeibe. Ennek az első utazásnak a körülményeiről, jelentőségéről szeretnénk a következőkben szólni, hiszen legelső aktusa volt ez Magyarország és Bolívia, sőt, Magyarország és az andesi térség hidegháborús külkapcsolatainak.

Magyarország hidegháború alatti külkapcsolatai Latin-Amerikával első pillantásra nem tartoznak a legkimagaslóbb jelentőségű témák közé. Egy alárendelt kelet-európai ország kapcsolatai egy alárendelt régióval – látszólag semmi olyasmi, ami döntően befolyásolta volna a hidegháború folyását. Mégis, feltárhatók olyan elemek ebben a kapcsolatrendszerben, amelyek új perspektívába helyezik a hidegháborús dinamikákat. A kis országok sajátos érdekérvényesítési törekvései és mozgásterei azok, amelyekről nagyon plasztikus képet ad ennek a kapcsolatrendszernek a vizsgálata. Milyen utakat kerestek nemzeti érdekeik érvényesítésére, vagy éppen hogyan kezelték a szerepüket a szuperhatalmi játszmákban. A hidegháború kezdeti historiográfiája nagymértékben támaszkodott a szuperhatalmi nagypolitika elemzésére – érthető okokból. Az elmúlt évek folyamán azonban egyre határozottabb a kép árnyalása a kisállami szerepek, kapcsolattörténetek felvázolásával, beleértve Magyarország kapcsolatainak feltárását is.

[1] MNL OL XIX-J-1-k KüM Admin. Bolívia 1952–1964 1. doboz 12. tétel 012535 sz. ügyirat.

Ehhez az új történetírói irányzathoz kíván csatlakozni jelen tanulmányom, első alkalommal írva le Magyarország és Bolívia kapcsolatrendszerének kezdeteit a magyar történetírásban. A két ország viszonyrendszerének vizsgálata különösen alkalmas hidegháborús kutatási terület – éppen azért, mert helyzetükből fakadóan korábban nem volt értékelhető kapcsolatrendszer közöttük. Magyarország és Bolívia kapcsolatrendszere kifejezetten az 1945 utáni világrendszer mozgásait követve alakult ki. A világpolitika valódi globalizálódása, a félperifériák határozott nemzetközi szerepvállalása, szerepkényszere volt az, ami ezt létrehozta. A következőkben vázlatosan ismertetem ennek a hidegháborús külpolitikai vállalkozásnak a történetét, amely végül létrehozta Magyarország és Bolívia diplomáciai kapcsolatait, elsőként a két ország történelmében.

Magyarország Argentínán „keresztül jutott" Bolíviába. Buenos Aires volt az első főváros, ahol a második világháború után először magyar követség jött létre. Argentína hagyományos latin-amerikai partnere volt Magyarországnak a háború előtt is, és csak 1943-ban szakította meg a diplomáciai kapcsolatokat hazánkkal. Juan Domingo Perón antikommunista, de különutas elnöksége az első között élesztette fel a viszonyt Budapesttel, amelyet az Argentínával meglévő élénk magyar kereskedelem jelentősen elősegített.[2] Ilyen módon Magyarország első hídfőállása egy hagyományos, háború előtti kapcsolatrendszer felújításával jött létre. Ennek a kapcsolati tőkének a felhasználásával vált aztán lehetővé egy új, ideológiai alapú, hidegháborús térnyerést kismértékben elősegítő kapcsolatrendszer kiépítése a térségben. Ez volt a bolíviai kapcsolat, amely egy helyi baloldali fordulatot követően valósult meg.

Már a magyarok Buenos Aires-i megérkezésekor forrt a levegő az andesi országban. Az 1935-ben befejeződött, szerencsétlen kimenetelű Chaco-háború óta erősödött a különféle ideológiai színezetű és társadalmi bázisú reformcsoportok és a hagyományos vezető rétegek küzdelme.[3] Magyarországról nézve ez csak egy sokadik latin-amerikai puccs volt, a szokásos egzotikus hangvételű tudósítással tálalva a lapokban. A kicsi, műveletlen, fejletlen államok egyik képviselője volt számukra Bolívia, ahol – mint az ilyen „vad" társadalmakban – az aktuális elnököt állandóan megölik a „szokásos nyári forradalmak" keretein belül.[4] A magyar sajtó nehezen értelmezte az eseményeket. 1946-ban az aktuális elnök, a világháború alatt a tengelyhatalmakkal kapcsolatot kereső Gualberto Villarroel

[2] Horváth Emőke: Foreign Relations Between Hungary and Latin America in the Early Years of the Cold War (1947–1959), *East Central Europe*, vol. 49, 2022, 1–22.

[3] Lásd: Herbert S. Klein: *Parties and Political Change in Bolivia, 1880–1952*, Cambridge, Cambridge University Press, 1969.

[4] *Népszava*, 1946. június 15.

megbuktatását a népi forradalom győzelmeként ünnepelte a *Kis Ujság*.[5] Csöppet sem érdekelte őket, hogy Villarroel halálával nem a népi forradalom győzött, hanem éppen az a réteg, az establishment, a „Rosca" erősödött meg, amely a helyi baloldali értelmezés szerint a „reakció" zászlóshajója volt.

1950-ben ennek a rendszernek az ellenzéke egyre erősebben mozgolódott már. 1951-ben a volt Villarroel-kormány egyik koalíciós partnere, a Nemzeti Forradalmi Mozgalom (Movimiento Nacional Revolucionario, MNR) nyerte a választásokat, Victor Paz Estenssoro vezetésével. A hatalom átvételét azonban Hugo Ballivián tábornok puccsa akadályozta meg. Az eredmény nyílt el nem ismerése miatt 1951–52 folyamán nőtt a feszültség az országban, amit végül az 1952. április 9-én kitört forradalom zárt le, amelyben Ballivián tábornok rezsimjét az említett MNR mögött álló széles katonai, szakszervezeti, polgári koalíció megdöntötte.[6] Az új kormány igyekezett Bolívia mozgásterét növelni, erőteljesen építve kapcsolatait olyan országokkal, amelyek nem tartoztak az Egyesült Államok érdekszférájába. Mindennek két fő oka volt. Egyrészt az uralkodó párt, az MNR vezető, mérsékelt körei is kifejezetten igyekeztek alternatív kapcsolatokat kiépíteni, vagy legalábbis olyanokat, amelyekkel valamilyen mértékben zsarolni lehetett az Egyesült Államokat. Ezenkívül a frissen megalakult kormányon belül a mérsékeltek és a radikális baloldaliak között rendkívül nagy volt a vetélkedés. A radikális baloldal követelései között elsősorban drasztikus bel- és külpolitikai reformok voltak – kapcsolatfelvétel a szocialista országokkal, valamint az ország fő bevételi forrását jelentő ónbányák kártérítés nélküli kisajátítása az azokat birtokló hatalmas cégektől, a Patiño, az Aramayo és a Hochschild vállalatoktól.[7] A mérsékeltek igyekeztek elkerülni azt, hogy az Egyesült Államokkal nyílt konfliktusba keveredjenek a vállalatok kisajátításával, ezért a radikális baloldal mögött álló tömegeket mással próbálták kielégíteni. Ennek volt kiváló eszköze a diplomáciai kapcsolatok felvétele a szocialista országokkal.

Valószínű egyébként, hogy a korábbi Ballivián-rezsim is hasonló módszereket próbált alkalmazni, bár nem túlságosan lendületesen, és a szocialista országok részéről sem volt nagy az érdeklődés. Tudható, hogy a Buenos Aires-i magyar és bolíviai követség már 1951 októberében tárgyalt arról, hogy a két ország között esetleg létrejöjjenek diplomáciai kapcsolatok, a bolíviaiak felvetésére.[8] Egyelőre nem került elő olyan irat, amely alapján eldönthető lenne, hogy magyar oldalról

[5] *Kis Ujság*, 1946. július 23.

[6] James Dunkerley: *Rebellion in the Veins: Political Struggle in Bolivia, 1952–1982*, London, Verso, 1984, 38–83.

[7] Cole Blasier: *The Hovering Giant – U. S. Responses to Revolutionary Changes in Latin America*, Pittsburgh, University of Pittsburgh Press, 1985, 128–135.

[8] MNL OL XIX-J-1-j KüM TÜK Bolívia 1952–1964 1. doboz 14. tétel 002678. sz. ügyirat.

kifejezetten megtiltották-e a további kapcsolatépítést a bolíviai kormány markánsan jobboldali jellege miatt, vagy csak egyszerűen nem tartották fontosnak a kérdést.

Magyarország részéről nem volt direkt cél az új bolíviai rezsim felé való tájékozódás sem. Az országról szóló híradások a szokásos egzotikus megközelítést és a szovjet blokk totális zavarodottságát tükrözték. Az „újabb" bolíviai forradalommal kapcsolatban a *Szabad Nép*ben *Az amerikai monopoltőke parancsára puccsot hajtottak végre Bolíviában* címmel jelent meg rövid hír,[9] ami gyakorlatilag a szovjet álláspont újraközlése volt a TASZSZ nyomán. A szovjet hírügynökség azért gyászolta az előző rezsimet, mert a forradalmat megelőzően a Ballivian-rezsim éppen óriási vitába keveredett az ón eladási ára kapcsán a második világháború óta monopolvásárló amerikaiakkal.[10] És mivel az MNR, a forradalmi párt 1944–46 között a tengelyhatalmakkal kacérkodó kormánykoalíció tagja volt, épp ezért a forradalomról szóló gyorshírben meg is kapta a „fasiszta" jelzőt. Az amerikaiak hajlamosak voltak egyes országok minden Amerika-ellenes lépését szovjetbarát politikaként értelmezni, Moszkva oldaláról pedig ugyanúgy megvolt ez a hozzáállás.

A keleti blokkhoz való viszony így csak bolíviai kezdeményezésre változhatott meg. Ennek pedig előfeltétele volt, hogy La Paznak egyáltalán legyen lehetősége a kezdeményezésre. 1952 ilyen szempontból éppen kedvező év volt az andesi köztársaság számára. Az év februárjában ugyanis a Szovjetunió egy gazdasági konferencia keretein belül fejtette ki azon szándékát, hogy Latin-Amerikával bővíteni kívánja kereskedelmi kapcsolatait, és nyomában a kelet-európai országok is nyitottak a térség felé.[11] Magyarország érzékelhetően szintén fellendítette aktivitását a Buenos Aires-i külkereskedelmi kirendeltségen keresztül. 1952 nyarán pedig Bolíviába is eljutott egy kereskedelmi utazó. Itt találkozott aztán Walter Guevara Arze külügyminiszterrel, aki nem hivatalosan közölte, hogy Bolívia fel kívánja venni Magyarországgal a diplomáciai kapcsolatokat.[12]

A kapcsolatok megteremtésének feladata a Buenos Aires-i követséget terhelte. A kereskedelmi tanácsos júliusi visszatérése után szeptember 11-én keresték fel a bolíviai követséget magyar diplomaták Szeri Lénárd követ vezetésével, és közölték Mendieta Alvarez Argentínába akkreditált bolíviai követtel, hogy Magyarország kész felvenni a diplomáciai kapcsolatokat Bolíviával. Egyúttal kiderült

[9] *Szabad Nép*, 1952. április 11.

[10] Memorandum by the Assistant Secretary of State for Economic Affairs (Thorp) and the Assistant Secretary of State for Interamerican Affairs (Miller) to the Secretary of State, in *Foreign Relations of the United States 1952–1954, The American Republics, vol. IV,* 134. sz. dokumentum.

[11] Horváth: *Foreign Relations*, 11.

[12] MNL OL XIX-J-1-k KüM Admin Bolívia 1952–1964 1. doboz 12. tétel 011251/1 sz. ügyirat.

az is, hogy a keleti blokk követségeinek latin-amerikai tevékenysége nem túl összehangolt, vagy legalábbis a magyarok nem naprakészek: a bolíviaiak itt közölték, hogy a csehszlovákok már a Buenos Aires-i követük akkreditálását végzik, a kapcsolatok felvételét követően.[13]

A további ügyintézés egyelőre könnyen indult. Szeptember 30-án a magyar követség megkapta a bolíviaiak hivatalos üzenetét a kapcsolatok felvételéről, amelyet október 3-án a maga részéről viszonzott. Október 17-én kapott a Külügyminisztériumtól visszajelzést Szeri Lénárd követ, hogy hivatalosan is közölheti a bolíviaiakkal, hogy Magyarország felveszi velük a kapcsolatokat. Ez a dátum került be aztán Dömény János első, a hidegháborús magyar–latin-amerikai kapcsolatokról készült kronológiájába.[14] Itt még szó volt arról, hogy Magyarország hamarosan kis létszámú követséget állít fel La Pazban,[15] de ez az elképzelés a továbbiakban jó ideig kikerült a magyar diplomáciai iratokból, vélhetően csak egy elméleti lehetőség volt, amit azonban a következő évi költségvetés már lehetetlenné tett.

Az egyszerűnek tűnő kezdet után azonban a következőkben megmutatkozott, hogy egy tapasztalatlan követség a hidegháborús követelményrendszerben nehezen találja meg a helyét. A kapcsolatok felvételének folyamatában elméletileg benne lett volna egy közös sajtókommüniké is a két ország részéről, a magyarok a jegyzékváltás után erre vártak, hogy aztán megtehessék a következő lépést. Ez azonban a bolíviaiak részéről sosem érkezett meg. Nagyon valószínű, hogy az Egyesült Államok felé tett manőver volt a sajtókommüniké kibocsátásának elmulasztása. Felvették ugyan a kapcsolatokat Magyarországgal, egy szocialista országgal, és ezt fel is mutatták a belső ellenzék előtt. Mindezt azonban minél kisebb nemzetközi nyilvánosság előtt kívánták tenni, sajtónyilatkozatok nélkül, hogy Washington ezt ne vegye nyílt kihívásnak a fennálló Amerika-közi rendszerrel szemben. Nem utolsósorban kisebb időhúzás után éppen az ónbányák teljes államosítására készültek,[16] ami nyilvánvalóan heves konfliktus vállalását jelentette Washingtonnal. Valószínűleg e mellé nem hiányoztak további okok az ellenségeskedésre, amelyek hátráltathatták a megegyezést az Egyesült Államokkal. A magyar követség egyelőre várakozó álláspontra helyezkedett. Időközben Szeri Lénárd követet visszahívták, és Soós Lőrinc ideiglenes ügyvivő került az argentínai követség élére 1952 végén. 1952 decemberében Soós meg is említette a kérdést a bolíviai követnek egy fogadáson. Azt a választ kapta, hogy a

[13] Uo.

[14] Dömény János: *Hungarian–Latin-American Relations after World War II. A Chronology, Budapest,* 2001. http://www.coldwar.hu/chronologies/hung_latin.html (Letöltés: 2022. június 30.)

[15] Uo.

[16] Dunkerley: *Rebellion*, 78.

kapcsolat gyakorlatilag már fennáll.[17] Egyelőre ismeretlen okokból a továbbiakban mégsem foglalkozott a kérdéssel.

Egy újabb követ érkezése után azonban lendületbe jöttek az események. Szabó Imre, az új vezető diplomata már a spanyol polgárháborúban is szolgált.[18] Ilyen módon megvolt benne az ideológiai elkötelezettség is, nem véletlen, hogy érkezése után azonnal lendületet is vett a bolíviai kapcsolatok építése. 1953 májusában a Buenos Aires-i csehszlovák követ átadta megbízólevelét La Pazban is. Szabó Imre konzultált vele, hogy megérthesse a bolíviai helyzetet és lehetőségeket. Egyértelművé vált, hogy a bolíviai kormány húzd meg-ereszd meg játékot játszik a kelet-európai követségekkel, de a helyzet nem reménytelen. A csehszlovák követet a kormány csak nagyon lassan fogadta, és igyekezett úgy manőverezni, hogy a szocialista ország követe olyan színben tűnjön fel, mintha ő kérne bebocsáttatást a bolíviai kormányhoz. A követ állítása szerint a kormánypárti sajtó, az *Última Hora* és az *El Diario* hamis híreket hozott le, amelyek szerint a csehszlovák követ markánsan kiállt a La Paz-i kormány mellett. A radikális baloldal viszont egyértelműen lelkes volt, felvonuló tömegekkel és Klement Gottwald-portrékkal fogadta Jezek követet.[19] Mindent egybevetve egyértelmű volt, hogy a diplomáciai kapcsolatoknak vannak lehetőségei, és a politikai munka szempontjából mindenképpen érdemes Bolíviával kapcsolatokat építeni.

Szabó megvizsgálta a hiányzó közös sajtónyilatkozat kérdését is. Kiderült, hogy Soós Lőrinc komoly mulasztást követett el, amikor nem folytatott további tárgyalásokat a bolíviaiakkal, nem tárta fel a kapcsolatfelvétel szempontjából meghatározó következő lépést. Szabó és Soós együtt látogatták meg a Buenos Aires-i bolíviai követet, aki ismét megerősítette, hogy a kapcsolat fennáll, a közös sajtókommünikére már nem érdemes várni.[20] A következő lépésnek már a követ akkreditálását nevezte meg. A bolíviai célokkal kapcsolatosan is jóval bőbeszédűbb volt, nyíltan közölte a magyarokkal, hogy Bolívia alternatív pénzügyi és technológiai forrásokat keres, hogy az észak-amerikai függőséget csökkenthesse.

A magyar követ önálló információkat is szerzett Bolíviáról, amelyek megerősítették a diplomáciai tevékenység lehetőségeit. Állítása szerint április 9-én tömegek követelték La Pazban a keleti blokkal való kapcsolatfelvételt. Mindezek után egyik fontos programpontjává tette akkreditálását La Pazba, és megbízólevele minél hamarabbi átnyújtását. Lelkesedését mutatja, hogy augusztusban a Külügyminisztérium kifejezett kérése ellenére is jelzi, hogy majdnem egy hónapot Bolíviában tervez tartózkodni, hogy megfelelő munkát fejthessen ki az andesi

[17] MNL OL XIX-J-1-j KüM TÜK Bolívia 1952–1964 1. doboz 12. tétel 0088. sz. irat.
[18] MNL OL XIX-J-1-k KüM Admin Bolívia 1952–1964 1. doboz 02915/42 sz. irat.
[19] MNL OL XIX-J-1-j KüM TÜK Bolívia 1952–1964 1. doboz 15. tétel 00189. sz. irat.
[20] MNL OL XIX-J-1-j KüM TÜK Bolívia 1952–1964 1. doboz 12. tétel 06814. sz. irat.

országban.[21] Tervezte sajtóanyagok elhelyezését, kultúrkörök létrehozását, amelyet Első József követségi titkárra, állambiztonsági tisztre[22] kívánt bízni. Augusztus végén azt is hangsúlyozta a Külügyminisztériumnak, hogy a helyi kommunista párt megerősítése rendkívül fontos, mert a helyi munkásság és parasztság forradalmi potenciálja nagy. Mindezt részletesen alátámasztotta a helyi baloldal személyi összetételéről, sajtójáról szóló leírással, amelyből egyértelmű volt, hogy nagyon komolyan foglalkozott Bolíviával.[23]

A bolíviai követ, Mendieta Alvarez szintén igyekezett minél több külpolitikai hasznot húzni a közeledő új utazásból. Augusztus elején már kérte a magyarokat, hogy vigyenek magukkal kereskedelmi delegációt is La Pazba. Konkrétan megnevezte, hogy mezőgazdasági gépeket kívánnak vásárolni és ónércet eladni, ha lehetséges.

Szeptember 14-én az Elnöki Tanács hivatalosan is megbízta Szabó Imrét, hogy nyújtsa át megbízólevelét Victor Paz Estenssoro bolíviai elnöknek.[24] Szabó október 8-án meg is egyezett a Buenos Aires-i bolíviai követtel érkezése időpontjáról, és végül Első Józseffel együtt október 17-én érkeztek a bolíviai fővárosba.[25] Neki is sokat kellett várnia, amíg bejutott Victor Paz Estenssoro elnökhöz, de az a fajta bánásmód, ami a csehszlovákokat érte – a sajtó álhírei, megalázó előszobáztatás – neki nem jutott ki. A bolíviai belpolitikai válság azonban jelentősen elnyújtotta utazását. A Juan Lechín vezette Bolíviai Munkásközpont (Centro Obrero Boliviano, COB) szakszervezeti szövetség és a kormányzó MNR többi része között alakult ki komoly politikai feszültség.[26] Ezért érkezése után úgy kellett több mint két hetet várakoznia Bolíviában, hogy még a külügyminiszter sem fogadta. Várakozása közben volt tanúja a magyar zászlóval és a bányásztüntetéssel kapcsolatos közjátéknak.[27]

November 4-én végül fogadta Szabót a külügyminiszter. Miközben nem tudott ígérni Szabónak semmit arra nézve, hogy mikor juthat be az elnökhöz, végül november 10-én értesítette, hogy negyvennyolc órával később várja Victor Paz

[21] MNL OL XIX-J-1-j KüM TÜK Bolívia 1952–1964 1. doboz 12. tétel 01698/1. sz. irat.

[22] Pál István – Szilágyi Ágnes Judit: Egy Buenos Aires-i lakcím azonosítása, avagy a magyar hírszerzés konspirációs tervei és lehetőségei az argentínai jugoszláv emigráció megfigyelésére (1951–1953), in Juhász József (szerk.): *Kelet-európai sorsfordulók: tanulmányok a 80 éves Palotás Emil tiszteletére*, Budapest, L'Harmattan, 2016.

[23] MNL OL XIX-J-1-j KüM TÜK Bolívia 1952–1964 1. doboz 47. tétel 001814. sz. irat

[24] MNL OL XIX-J-1-k KüM Admin Bolívia 1952–1964 1. doboz 02915/42 sz. irat.

[25] MNL OL XIX-J-1-k KüM Admin Bolívia 1952–1964 1. doboz 012535. sz. irat.

[26] Dunkerley: *Rebellion*, 65.

[27] Vö. 1. oldal.

Estenssoro a megbízólevél átadására.[28] Ez a dátum, november 12-e tekinthető a magyar–bolíviai diplomáciai kapcsolatok valódi felvételének.

Az átadás alatt végig jelen volt a bolíviai politikai élet szereplői között a feszültség. A két baloldali miniszter, Juan Lechín és Germán Butrón hiányzott csak a fogadóbizottságból. Elképzelhető, hogy éppen a távollétükre időzítették a magyarok fogadását. A bolíviai baloldal tömegszervezetei informálisan jelen voltak. Ugyanúgy, mint a csehszlovák esetben, a magyarokat is éljenző tömeg fogadta a palota előtt. Szabónak volt annyi elemzőérzéke, hogy később megtekintette a mexikói követ fogadását, hogy összehasonlíthassa a fogadás lelkesedését, és megbizonyosodott arról, hogy tényleg a szocialista országokat fogadja ilyen lelkesen a „nép". Az elnöki palotából távozásakor még egy virágkosarat is kapott a szakszervezetek szövetségétől.[29]

A bolíviai elnök jóval óvatosabb volt, általános udvariassági formulákra szorítkozott, és külön hangsúlyozta, hogy Bolívia nem szocialista ország. Ez már-már gépiessé vált a forradalom után, ugyanis az Egyesült Államoknak minden egyes alkalommal bizonygatták ezt a tényt, hogy ne érkezzenek súlyos retorziók[30] – ez ismétlődött meg itt is. Természetesen felemlegette a lehetséges nyersanyageladásokat és gépvásárlásokat.[31]

Szabó Imre ezen első látogatása alatt lerakta a további magyar tevékenység alapjait. Elkezdte a kereskedelmi tájékozódás első lépéseit, és a csehszlovákok tárgyalásait támogatta azzal, hogy ajánlotta a bolíviai külügyminiszternek, hogy az ón devizaeladásáért cserébe kössenek mindkét félnek egyszerűbb barterüzletet, nyersanyagok és mezőgazdasági gépek cseréjével.[32] Ezenkívül felvette a kapcsolatot a kommunista párttal – és el is kezdte kapni azokat a sajátos, torz információkat, amelyek megnehezítették a magyar diplomaták kapcsolatépítését a bolíviai baloldallal. Juan Lechínről, a bolíviai baloldal legbefolyásosabb alakjáról a kommunista párt azt jelentette, hogy „trockista" és „lumpen elem",[33] elterelve a magyarok figyelmét egy nagyon fontos kapcsolat esetleges kiépítéséről. Persze az is lehetséges első pillantásra, hogy mivel Lechín valóban trockista volt, a magyar diplomatákat ez ideológiailag totálisan meggátolta mindenféle kapcsolat kiépítésétől. De az, hogy később a Partido Izquierdista Revolucionaria (Baloldali Forradalmi Párt, PIR) nevű trockista elemeket is bőven magába foglaló

[28] MNL OL XIX-J-1-k KüM Admin Bolívia 1952–1964 1. doboz 012535. sz. irat.
[29] Uo.
[30] Blasier: *The Hovering Giant*, 132.
[31] Uo.
[32] MNL OL XIX-J-1-k KüM TÜK Bolívia 1952–1964 1. doboz 14. tétel 012552. sz. irat.
[33] MNL OL XIX-J-1-j KüM TÜK Bolívia 1952–1964 1. doboz 49. tétel 002187. sz. irat.

párttal jó kapcsolatot tudtak kiépíteni,[34] másra mutat. Lechínnel kapcsolatosan a magyar diplomaták, mint az első találkozásból is látszik, inkább hittek egyéb kapcsolataiknak (a kommunisták, az említett PIR), akiknek a véleménye negatív volt, és nem kezdeményeztek személyesen nála tárgyalásokat.

Összességében egyszerre kezdte el a magyar diplomácia – kicsi lépésekkel – a hintapolitikát Bolíviában. Kapcsolatokat épített a helyi baloldallal a nemzetközi szovjetbarát mozgalmak támogatására. Ezenkívül a helyi kormánynak is tett gesztusokat, tájékozódott a mindenkori aktuális helyzetről, javította a keleti blokkról alkotott képet Bolíviában. A célok között persze alapvetően létezett és egyre növekedett a feszültség, hiszen nem volt lehetséges párhuzamosan előmozdítani a kormányellenes baloldallal és a regnáló kormánnyal a kapcsolatokat. 1953 novemberében a magyar diplomácia először tette a lábát az andesi régióba, és először szembesült ilyen dilemmákkal. Miközben jelentősége nem volt nagy, az összes szocialista ország közül hazánk tudott a legstabilabban jelen lenni a régióban. Diplomáciai kapcsolatai végig megmaradtak legalább egy-egy országgal, 1962 után pedig folyamatosan volt legalább egy külképviselete egészen a nyolcvanas évek végéig. Magyarország 1953-ban a szocialista világ egyik kicsi, kis intenzitással tevékenykedő, de éppen ezért stabil helyzetű hírhozójának szerepét vállalta az Andokban. Ebben lehet leginkább megragadni Magyarország és Bolívia 1953-as diplomáciai kapcsolatfelvételének lényegét, jelentőségét a hidegháborús nemzetközi viszonyrendszerben.

Irodalom

Blasier, Cole: *The Hovering Giant – U.S. Responses to Revolutionary Changes in Latin America,* Pittsburgh, University of Pittsburgh Press, 1985, 128–135.

Dömény János: *Hungarian-Latin-American Relations After World War II. A Chronology, Budapest,* 2001. http://www.coldwar.hu/chronologies/hung_latin.html

Dunkerley, James: *Rebellion in the Veins: Political Struggle in Bolivia, 1952–1982,* London, Verso, 1984, 38–83.

Horváth Emőke: Foreign Relations Between Hungary and Latin America in the Early Years of the Cold War (1947–1959), *East Central Europe,* vol. 49, 2022, 1–22.

Kis Ujság, 1946. július 23.

Klein, Herbert S.: *Parties and Political Change in Bolivia, 1880–1952,* Cambridge, Cambridge University Press, 1969.

[34] Vonatkozó iratok: MNL OL XIX-J-1-j KüM TÜK Bolívia 1952–1964, 1. doboz.

Memorandum by the Assistant Secretary of State for Economic Affairs (Thorp) and the Assistant Secretary of State for Interamerican Affairs (Miller) to the Secretary of State, in *Foreign Relations of the United States 1952–1954, The American Republics, vol. IV,* 134. sz. dokumentum.

MNL OL XIX-J-1-j KüM TÜK Bolívia 1952–1964 1. doboz 12. tétel 0088. sz. irat.

MNL OL XIX-J-1-j KüM TÜK Bolívia 1952–1964 1. doboz 12. tétel 01698/1. sz. irat.

MNL OL XIX-J-1-j KüM TÜK Bolívia 1952–1964 1. doboz 12. tétel 06814. sz. irat.

MNL OL XIX-J-1-j KüM TÜK Bolívia 1952–1964 1. doboz 14. tétel 002678. sz. ügyirat.

MNL OL XIX-J-1-j KüM TÜK Bolívia 1952–1964 1. doboz 15. tétel 00189. sz. irat.

MNL OL XIX-J-1-j KüM TÜK Bolívia 1952–1964 1. doboz 47. tétel 001814. sz. irat.

MNL OL XIX-J-1-j KüM TÜK Bolívia 1952–1964 1. doboz 49. tétel 002187. sz. irat.

MNL OL XIX-J-1-j KüM TÜK Bolívia 1952–1964, 1. doboz.

MNL OL XIX-J-1-k KüM Admin Bolívia 1952–1964 1. doboz 012535. sz. irat.

MNL OL XIX-J-1-k KüM Admin Bolívia 1952–1964 1. doboz 02915/42 sz. irat.

MNL OL XIX-J-1-k KüM Admin Bolívia 1952–1964 1. doboz 012535. sz. irat.

MNL OL XIX-J-1-k KüM Admin Bolívia 1952–1964 1. doboz 02915/42 sz. irat.

MNL OL XIX-J-1-k KüM Admin Bolívia 1952–1964 1. doboz 12. tétel 011251/1 sz. ügyirat.

MNL OL XIX-J-1-k KüM Admin. Bolívia 1952–1964 1. doboz 12. tétel 012535 sz. ügyirat.

MNL OL XIX-J-1-k KüM TÜK Bolívia 1952–1964 1. doboz 14. tétel 012552. sz. irat.

Népszava, 1946. június 15.

Pál István – Szilágyi Ágnes Judit: Egy Buenos Aires-i lakcím azonosítása, avagy a magyar hírszerzés konspirációs tervei és lehetőségei az argentínai jugoszláv emigráció megfigyelésére (1951–1953), in Juhász József (szerk.): *Kelet-európai sorsfordulók: tanulmányok a 80 éves Palotás Emil tiszteletére*, Budapest, L'Harmattan, 2016.

Szabad Nép, 1952. április 11.

A 17. SZÁZADI ANDOKI BÁLVÁNYIMÁDÁS ELLENI KAMPÁNYOK KERETÉBEN KÉSZÍTETT EGYHÁZLÁTOGATÁSI JEGYZŐKÖNYVEKBEN LEÍRT RÍTUSOK ÉS ISTENSÉGEK VIZSGÁLATA

Pető László

Tanulmányomban azokat a prekolumbián istenségeket és rítusokat vizsgálom, amelyeket lejegyeztek a 17. század első felében az egyházi vizitációs jegyzőkönyvekben, a Perui Alkirályság területén. Kutatásomban arra a kérdésre kerestem a választ, hogy milyen formában maradtak fenn az andoki istenségek ábrázolásai a korabeli forrásokban, a vallásgyakorlásban elkezdődött-e már a szinkretizmus, vagy jelen volt-e még az eredeti többistenhit. Munkám során feldolgoztam a limai zsinati határozatoknak és az egyházlátogatási jegyzőkönyveknek az őslakosság vallására vonatkozó részeit, azonban terjedelmi okok miatt nem tudom közölni a kutatásom teljes anyagát.

A 17. század első felére esett a prekolumbián kultuszok „lelepleződése", vagyis az a vallástörténeti jelenség, amikor a spanyol egyházi személyek cáfolhatatlan bizonyítékokat találtak az őslakosság politeista vallásának tovább élésére. Ez a felfedezés meglepte a keresztény papságot, mivel ekkorra az őslakosok többsége már meg volt keresztelve, és ismerte a katolikus egyház tanításait, valamint álláspontját a bálványimádásról. Természetesen a gyarmati egyház számára elfogadhatatlan volt az ősi andoki vallás tovább élése a kereszténységgel párhuzamosan, ezért elhatározták, hogy irtó hadjáratokat, más néven kampányokat indítanak a bálványimádás ellen (a szakirodalom alkalmazza a bálványimádás elleni kampány megnevezést, de formailag egy egyházlátogatásról, vizitációról van szó). Ezeknek a kampányoknak az volt a célja, hogy felkutassanak és megsemmisítsenek valamennyi „pogány" bálványt, valamint, hogy elfogják a „pogány" vallási vezetőket.

A 17. századi, a Perui Alkirályság területén zajló bálványimádás elleni kampányokat általában három fő szakaszra oszthatjuk fel. Az első szakasz Francisco de Ávila perui pap nevéhez fűződik 1609 és 1619 között; a második Gonzalo López de Ocampo limai érsek nevéhez köthető 1625 és 1626 között; az utolsót pedig Pedro de Villagómez Vivanco, szintén limai érsek irányította 1641 és 1671 között.[1] Ebben

[1] Lásd: https://educared.fundaciontelefonica.com.pe/sites/virreinato-peru/extidolatrias.htm (Letöltés: 2022. július 12.)

a küzdelemben a katolikus egyház leginkább az őslakosság nyelvét jól beszélő egyházi személyekre és a műveltségben élen járó jezsuitákra támaszkodott.

A prekolumbián vallás elleni kampányok úgy kezdődtek, hogy 1608-ban Francisco de Ávila felhívta a hatóságok figyelmét arra, hogy Huarochirí tartományban az őslakosok titokban tovább folytatták a politeista kultuszokat. Ávila atya megerősítette, hogy plébániájának őslakosai bálványimádók *(eran idólatras)* – annak ellenére, hogy hosszú ideje megkeresztelkedtek –, és ezenfelül ugyanúgy imádták az andoki istenségeket, mint a spanyol gyarmatosítás előtt. Francisco de Ávila úgynevezett „bálványimádás felfedezése" indította el az első kampányt a politeizmus felszámolására a limai érsekség területén, majd őt nevezték ki az első bálványimádás elleni bírónak *(juez extirpador de idolatrías)* is. Avilán kívül a következő években más egyházi személyeket is kineveztek vizitátornak, sőt a bálványimádás kiirtását hamarosan intézményesítették is Limában. Ezt a bálványimádás elleni kampányt számos másik követte a 17. század folyamán, melyek során több ezer embert ítéltek el. A kampányokra általánosan jellemző volt, hogy a bálványnak nevezett andoki istenségek nagyszámú ábrázolását felkutatták és megsemmisítették, ezzel egyidőben elégették az őslakosság prekolumbián vallásához kapcsolódó kellékeit (a pogánynak minősített szertartási eszközöket) és múmiáit (az andoki ősök mumifikálódott holttesteit, kecsua nyelven *malqui*t) is.[2]

A kampányokkal kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy a részt vevő egyháziak által feltüntetett számok (több száz elpusztított bálvány, bűnbánatot mutató és megtért őslakosok ezrei) nem tükrözik a valóságot, mivel a „látogatásokat" nem hajtották végre egyforma intenzitással valamennyi andoki tartományban. Arra a kérdésre, hogy mi határozta meg ezek intenzitását a Perui Alkirályság egyes tartományaiban, nem találtam kielégítő választ, azonban valószínűnek tartom, hogy a kampányok intenzitása a térség sajátos földrajzi viszonyaira, az egyes települések megközelíthetőségének kérdésére vezethető vissza. Ennek következtében a bálványimádás-ellenes kampányok hatásai csak azokban a régiókban voltak valóban jelentősek, ahová a kijelölt egyházi személyek megérkeztek, és ahol sikerült felkutatni, s ezt követően elpusztítani az őslakosság bálványait. Következésképpen, a 17. századi vizitációk leginkább a limai érsekség területére korlátozódtak, és az egyházi eljárás az ottani őslakosságra volt nagy hatással.[3]

[2] Iris Gareis: Extirpación de idolatrías e identidad cultural en las sociedades andinas del Perú virreinal (siglo XVII), *Boletín de Antropología*, vol. 18, 2004/35, Departamento de Antropología, Universidad de Antioquia, Medellín, Colombia, 262–282, 264.

[3] Uo., 264–265.

Vagyis kijelenthetjük, hogy a római katolikus egyház, minden erőfeszítése ellenére, csupán néhány régiót tudott hatékonyan lefedni a Perui Alkirályságból, és így a bálványimádással szembeni elvárások sem teljesülhettek.

A vizitációk egyik sajátossága, hogy igen nagy érdeklődés övezte az egyházi hatóságok és a perui alkirály részéről is. Ennek az érdeklődésnek az a magyarázata, hogy az egyházlátogatás egyszere volt a gyarmati vezetés szolgálatában álló intézmény, és egy olyan eszköz, amely alkalmasnak látszott az őslakosság ellenőrzésére. Látnunk kell, hogy a bálványimádás elleni harcnak vallási felhangja van, nyilvánvaló, hogy az úgynevezett andoki bálványimádás elleni, intézményesített küzdelem nem korlátozódott csak a vallás területére. Ezt támasztja alá, hogy az alkirály szerint a gyarmatokon újnak tekintett módszer, az egyházlátogatás, lehetővé tette volna valamennyi amerikai őslakos evangelizálását, ezzel jelentősen hozzájárulva a gyarmatosítás befejezéséhez.[4]

A kampányok során megtalált bálványok, illetve finom szövetek és vallási kellékek megsemmisítése egyetlen célt szolgált, az őslakos kultuszok felszámolását, ugyanakkor jelentős veszteséget jelentett az andoki népek kulturális örökségében is. Ez azért volt jelentős, mert az amerikai őslakos kultúrákban az ősök és az istenségek tisztelete állt a középpontban, ők biztosították az egyéni jólétet és a társadalom fennmaradását. Emiatt lettek az andoki istenábrázolások és a múmiák a római katolikus egyház legfontosabb célpontjai, mivel a megsemmisítésük rendkívüli mértékű bomlasztó hatással járhatott az andoki prekolumbián társadalmakban. A bálványimádás kiirtására irányuló kampányok ezért nemcsak az andoki vallásokat támadták meg, hanem az érintett népek kulturális identitását is.[5]

A bálványimádás elleni kampányoknak a prekolumbián vallásra és az őslakos társadalomra gyakorolt hatásai közül ki kell emelnünk a közösségekben megjelenő megosztottságot. Ez a megosztottság egy figyelemre méltó társadalmi jelenség, mivel egyértelmű bizonyítéka annak, hogy a vizitátorok látogatása során nézeteltérések alakultak ki az őslakók között. A közösség néhány tagja úgy döntött, hogy segíti a spanyol egyházi hatóságokat a bálványimádás leleplezésében, a többség viszont igyekezett hátráltatni a vizitációt és titokban tartani az ősi kultusz jelenlétét. Több bálványimádási felügyelő (például Hernández Príncipe, Francisco de Ávila, Cristóbal de Albornoz, Juan Sarmiento de Vivero vagy Pablo Joseph de Arriaga) feljegyzéseiből tudjuk, hogy a spanyoloknak – az őslakos informátorok segítsége nélkül – igen kevés esélyük lett volna a bálványok felkutatására és a bálványimádók leleplezésére.[6]

[4] Uo., 265.
[5] Uo., 266.
[6] Uo., 267, 270.

A közösségek megosztottsága mellett a prekolumbián vallás formai és lényegi átalakulása is megfigyelhető a 17. század elején. Mint fentebb írtam, a bálványimádás kiirtására tett erőfeszítések nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket, azonban súlyos hiba lenne azt állítani, hogy a római katolikus egyház intézkedései ne gyakoroltak volna visszafordíthatatlan hatást az ősi andoki vallásra. Erre tökéletes példa, hogy bár az őslakók védték a vallásukat, az ősi hit üldözése mégis meggyengítette azt, mivel állandóan el kellet rejteni a gyarmati hatóságok elől, ezzel ellehetetlenítve a több évszázados múltra visszatekintő andoki istenségek ünnepeinek megszervezését.[7] Ezek a prekolumbián ünnepek arra szolgáltak, hogy a közösség valamennyi tagja együtt fejezze ki imádatát a *guacá*knak és a *malqui*knak, akiket az adott közösség őseinek és túlvilági támogatóinak tekintettek. Hozzájuk fohászkodtak egészségért, jó szerencsét, bő termést és gyermekáldást kívánva. Mivel ezeket a csoportos ünnepségeket eredeti változatukban képtelenség volt megtartani a 17. századi gyarmati világban, így valószínű, hogy az andoki kultuszokban az egyéni vallásgyakorlás került előtérbe az életbe lépett tiltások miatt. Ebben az új vallási formában nem a nagy, látványos szertartások jelentették a hit gyakorlását, hanem azok a vallási formák, amelyeket az úgynevezett „vallási specialisták" *(especialistas religiosos)*, a jósok, gyógyítók és varázslók képviseltek, s amelyek az őslakossággal történő mindennapi érintkezésben voltak jelen.[8]

Vagyis az úgynevezett pogánynak tekintett vallás elkezdett átalakulni személyes vallássá. Más szóval, a bálványimádások kiirtására irányuló kampányok részben sikeresek voltak a nagy regionális kultuszok megosztásával és ellehetetlenítésével, de nem sikerült teljesen elpusztítani az andoki vallásokat. Úgy tűnik, ezek inkább beszivárogtak/visszaszorultak a társadalom és a közösségi élet apró réseibe/eseményei közé, így válva „láthatatlanná" az idegenek számára.[9]

A bálványimádás elleni vizitációk során készített jegyzőkönyvekre példa Hernández Príncipe műve, az Andoki Mitológia *(Mitología Andina)*, amelyben megfigyelhetjük ennek a forrástípusnak a formai és tartalmi jellemzőit.[10] A spanyol nyelvű szövegben a vizitátorok pontosan lejegyzik a prekolumbián vallás valamennyi fontos megnyilvánulását a szentként tisztelt tárgyaktól kezdve a pogány szertartásokon keresztül az őslakos mediátorokig. Mint ahogyan fentebb

[7] Uo., 271–272.

[8] Uo., 269.

[9] Lásd: https://educared.fundaciontelefonica.com.pe/sites/virreinato-peru/extidolatrias.htm (Letöltés: 2022. július 12.)

[10] Hernández Príncipe, Rodrigo: *Mitología andina, por el licenciado R. H. P. [1622]*, Lima, C. A. Romero, 1923, 25–78.

írtam, a szövegben is szerepel, hogy az őslakosság által szakrálisan tisztelt tárgyak elsősorban a *huacák* (más alakban *guaca*) és a *malquik* voltak. A jegyzőkönyvek azért koncentráltak leginkább erre a két szakrális tárgytípusra, mivel ezekből táplálkozott a lokális prekolumbián vallás legjava. A *guacákat* leginkább bálványoknak szokás fordítani, azonban az őslakosok ezzel a kecsua terminussal írták le magát a szakrális helyszínt is, ahol a szertartásokat bemutatták, s ahol a bálványszobrok álltak. Számos 16. és 17. századi spanyol forrás tárgyalja a *guaca* terminust, közülük talán Garcilaso de la Vega *(El Inca)* írja le a legpontosabban a szó jelentését. *Los Comentarios reales* című művének első részében több jelentést is megfogalmaz a *guaca* terminussal kapcsolatban, amelyek a következők: 1. bálvány(szobor); 2. szent tárgy (például azok, melyekből az ördög szól); 3. a Napistennek felajánlott tárgyak megnevezése (aranyból, ezüstből vagy fából készült emberfigurák, madarak és állatok); 4. szent helyek, imádkozóhelyek, bálványtemplomok megnevezése; 5. „Mindama dolgok, amelyek szépségben vagy kiválóságban kitűnnek a saját fajtájukba tartozóak közül"; 6. „A nagyon csúnya és szörnyű dolgok, melyek félelmet és rémületet okoznak"; 7. Mindazon dolgok, „melyek elhagyják a természetes rendjüket, például azok a nők, akik ikreket szülnek"; 8. a magas hegyek és hatalmas szakadékok.[11]

A *guaca* terminus meghatározását követően szükségszerű pár szót ejtenünk a *mallquiról* is, amely szintén egy jellegzetes andoki vallási képződmény. A *mallqui* hasonlatos az ókori Egyiptomban eltemetett múmiákhoz, mivel ebben az esetben is bebalzsamozott holttestekről van szó, melyeket szakrális tisztelet övezett az őslakosság részéről. A túlvilági életbe vetett hit a halottkultusszal és a társadalmi presztízzsel együtt vezetett el a *mallquik* megjelenéséhez, mivel az őslakosok hitték, hogy az uralkodók és az előkelők bebalzsamozott holtteste a halálukat követően is olyan erővel rendelkezik, amely képes befolyásolni a természetet és segíteni az embereket. Ezeket a személyeket általában gazdag tárgyi kísérettel helyezték örök nyugalomba (ezzel is hangsúlyozva a személy társadalmi presztízsét), a testüket pedig bebalzsamozták (ez, az Andok száraz éghajlatával együtt, a holttestek kiszáradásához vezetett).[12] Az andoki múmiák olyan fontos szerepet töltöttek be az őslakosság prekolumbián vallásában, hogy rendszeresen mutattak be nekik áldozatokat az ünnepségek alkalmával, a felvonulá-

[11] Vassányi Miklós: *Szellemhívók és áldozárok. Sámánság, istenképzetek, emberáldozat az inuit (eszkimó), azték és inka vallások írásos forrásaiban*, Budapest, KRE–L'Harmattan, 2016, 228–229.

[12] Felipe Guaman Poma de Ayala: *Perui képes krónika*, ford. Scholz László, Budapest, Gondolat, 1990, 61–62.

sok során pedig körbehordozták őket.[13] Láthatjuk, hogy a spanyolok a bálványimádás elleni kampányokban azért koncentráltak a *guacá*kra és a *mallqui*kra, mivel központi szerepet töltöttek be az őslakosság vallásában, elpusztításukkal súlyos csapást mérhettek volna az őslakosok hitvilágára.

A szöveg másik érdekessége, hogy nemcsak a kultuszhoz felhasznált eszközöket tünteti fel, hanem a férfi és a női mediátorokat is felsorolja. A feljegyzésekből megtudhatjuk, ezek a személyek gyakorolják és őrzik az ősi hitet, miközben napi szinten érintkeznek más őslakosokkal. Az sem kevésbé fontos, hogy a feljegyzések felsorolják számos típusát a mediátoroknak, ezeket a típusokat pedig spanyol és kecsua nyelven is lejegyezték, vagyis bennük egyszerre van jelen az émikus és az étikus szemlélet. A leggyakoribb mediátortípusok, melyek a korabeli spanyol szövegekben előfordulnak, a következők: pap *(ministro, sacerdote)*, papnő *(ministra)*, varázsló és varázslónő *(hechicero* és *hechicera)*, gyógyítók *(Camasca, Soncoyoc)*, jósok és jövendőmondók *(adivinos, adivinas; sortílegas)*. Szeretnék kiemelni két jóstípust, akik a jellegzetes andoki vallást képviselik: a tenyérjóst és a kukoricajóst. A kecsua *rapiac* terminus több helyen is előfordul a korabeli spanyol forrásokban, és az andoki jósok egyik altípusába tartozik. Legfontosabb tulajdonsága, hogy az emberi kézből vagy karból ad választ a hívő által feltett kérdésre, s ez alapján mondható az, hogy ez a típus a perui tenyérjóslás egyik fajtája (görögül *chiromanteia*). Ezt bizonyítja egy másik bálványimádás elleni felügyelő művéből vett idézet: „A *Rapiac* is egyfajta jós, a felső karok alapján válaszol arra, amit kérdeznek tőle, és ha a jobb kart rázta meg, akkor azt állítja, hogy szerencsés lesz az illető, ha pedig a balt, akkor balszerencsés."[14] A kecsua *socyac* terminus egy olyan jóst jelöl, aki úgy jósolt, hogy kukoricát öntött a földre, s a kukoricaszemek mennyisége, formája, színe, helyzete, illetve az általuk kiadott alakzat alapján mondta meg a kérdező szerencséjét. Ezt támasztja alá a következő idézet: „A *Socyac*, kukoricavarázsló és jós, aki kukoricaszemekből készít kis halmokat, majd az egyik halomból levesz egy szemet, a másikból egy másikat, addig ismételve ezt, míg páros vagy páratlan számú nem marad belőlük, s ez a jó- vagy a balszerencse jele."[15]

Összefoglalva a jegyzőkönyvekben leírtakat, láthatjuk, hogy a vizitációk célja egyszerre volt vallási és politikai, mivel a keresztény hit terjesztése képezte a gyarmatosítás befejeződését és a gyarmati rendszer megszilárdulását. Mivel a

[13] Uo., 55.

[14] Pablo Joseph de Arriaga SJ: *Extirpación de la idolatria del Pirv.* Lima, 1621, 19, saját fordítás, kiemelés tőlem.

[15] Uo., 18.

katolikus vallás jelentette a spanyol gyarmati rendszer alapját az Újvilágban, így érthető, hogy nemcsak a limai zsinatok határozatai és a római Szentszék, de az alkirályi udvar is támogatta a bálványimádás elleni kampányok indítását a *ius patronatus* révén. A kampányokban a vizitátorok játszották a legfőbb szerepet, akik személyesen keresték fel a településeket, beszéltek az őslakókkal és folytatták le az eljárást. A vizitátorok feladata volt az andoki prekolumbián vallás felkutatása, az őslakosok által szentnek tekintett tárgyak összegyűjtése és megsemmisítése, valamint az őslakos mediátorok bebörtönzése. Mindezen dolgokat azért kellett végrehajtani, mert a római katolikus egyház bennük látta a kereszténység terjedésének legnagyobb akadályát. A vizitátorok munkájuk során rendszeresen igénybe vették a helyi vezetők segítségét a bálványok felkutatásában, akik kiváló helyismerettel rendelkeztek, s a bálványok felfedésével egyszerre bizonyíthatták hűségüket a spanyol koronához és az egyházhoz. Minden erőfeszítésük ellenére a bálványimádás elleni kampányok nem hoztak kielégítő eredményt, az azonban vitathatatlan, hogy két jelentős társadalmi változáshoz is hozzájárultak. Az egyik az őslakosság vizitációkkal szembeni megosztottságát, a másik pedig a vallási formáik átalakulását eredményezte. Míg korábban az őslakosság viszonylag egységes magatartást tanúsított a spanyolokkal szemben (vagy azokat támogatandó), addig a 17. századi egyházi vizitációk bebizonyították a közösségeken belül kialakult töréseket. Leginkább az okozott ellentétet a közösségek tagjai között, hogy egyes őslakosok kitartottak a prekolumbián vallás titokban történő gyakorlása mellett, míg mások inkább felfedték azt. Emiatt alakult ki az az összetett helyzet, amelyben hivatalosan már valamennyi őslakos keresztény volt, de a többségük titokban tovább gyakorolta az ősi andoki vallást, vagyis csak látszólag tért meg, s csak a kisebbség tért meg valóban a római katolikus egyházba. A rendszeres vizitációk okozták a második komoly változást a prekolumbián vallásban, mivel lehetetlenné tették a rendszeres, nagy tömegek részvételével gyakorolt szertartások megtartását. Ennek következményeként az ősi vallási formák átalakultak, a látványos közösségi szertartások helyett a vallási specialisták tevékenysége került előtérbe. Emellett az őslakosság másik stratégiája az volt, hogy az andoki vallás motívumait, szokásait keresztény köntösbe bújtatták, ezáltal láthatatlanná téve azt.

Irodalom

Arriaga, Pablo Joseph: *Extirpación de la idolatria del Pirv*, Lima, 1621.

Hernández Príncipe, Rodrigo: *Mitología andina, por el licenciado R. H. P. [1622.]*, Lima, A. Romero, 1923.

Gareis, Iris: Extirpación de idolatrías e identidad cultural en las sociedades andinas del Perú virreinal (siglo XVII), *Boletín de Antropología*, vol. 18, 2004/35, Colombia, Universidad de Antioquia, 262–282.

Guaman Poma de Ayala, Felipe: *Perui képes krónika*, ford. Scholz László, Budapest, Gondolat, 1990.

Vassányi Miklós: *Szellemhívók és áldozárok. Sámánság, istenképzetek, emberáldozat az inuit (eszkimó), azték és inka vallások írásos forrásaiban*, Budapest, KRE–L'Harmattan, 2016.

https://educared.fundaciontelefonica.com.pe/sites/virreinato-peru/extidolatrias.htm

ADALÉKOK A SPANYOLNÁTHAJÁRVÁNY TÖRTÉNETÉHEZ BARANYA VÁRMEGYÉBEN (1918–1920)

Hosszú Eszter

A nép szenvedéseit még nem sokalta meg Isten és küld vala dögvészes nyavalyákat nyakunkra. A gyarló emberiség önmagának vigasztalására spanyolnáthának nevezte el a háborús dögvészt, mely ezerszámra pusztítja a vérbe borult világ népét.

(Berki Gyula, Siklós, 1918. október 2.)[1]

A spanyolnátha az emberiség történetének egyik legpusztítóbb világjárványa volt, amely betegség valójában nem is Spanyolországból származott és nem is nátha volt, hanem az influenza „A" vírustörzsébe tartozó H1N1 vírus.[2] A fertőzöttek számát csak becsülni tudjuk, a föld akkori népességének mintegy húsz–negyven százalékát is érinthette. A pandémia áldozatainak számát sem ismerjük pontosan, a legtöbb kutató az elhunytak számát húsz- és ötvenmillió közé teszi, de néhányan a százmillió főt is elképzelhetőnek tartják.[3] Abban azonban

[1] Szoták Attila – Meith Péter – Selymes Máté (szerk.): Ormánság 1918-ban: spanyolnátha, élelmezés (Berki Gyula írása), *Ormánsági História*, 2020. április 7. https://ormansagihistoria.blog.hu/2020/04/07/ormansag_1918-ban_spanyolnatha_elelmezes_berki_gyula_irasa (Letöltés: 2022. április 17.)

[2] Géra Eleonóra: A spanyolnátha emlékezete. A spanyolnátha, az első világháború lábjegyzete, *Századok*, 156. évf., 2022/1, 97; Medizinische Dienste Kantonsärztlicher Dienst: *Die Grippe – 1918 und 2018 – wo stehen wir heute?* Basel–Landschaft, 2018. https://www.baselland.ch/politik-und-behorden/direktionen/volkswirtschafts-und-gesundheitsdirektion/amt-fur-gesundheit/medizinische-dienste/kantonsarztlicher-dienst/Weitere_Themen/referate/grippe-1/grippe-cd-version2-2.pdf/@@download/file/Grippe_CD_Version2%20%282%29.pdf (Letöltés: 2022. július 12.) Douglas Jordan – Dr. Terrence Tumpey – Barbara Jester: *The Deadliest Flu: The Complete Story of the Discovery and Reconstruction of the 1918 Pandemic Virus*, 2019. https://www.cdc.gov/flu/pandemic-resources/reconstruction-1918-virus.html (Letöltés: 2022. március 5.)

[3] Mark Harrison: *Diesase and the Modern World: 1500 to the Present Day*, Cambridge, Polity Press, 2004, 289–293; Medizinische Dienste Kantonsärztlicher Dienst: *Die Grippe – 1918 und 2018 – wo stehen wir heute?*, 6; Andrea Centini: *Influenza spagnola: sintomi e morti della più grande pandemia della storia*, 2017. https://scienze.fanpage.it/influenza-spagnola-sintomi-e-morti-della-piu-grande-pandemia-della-storia/ (Letöltés: 2020. január 10.); Géra Eleonóra: A spanyolnátha Budapesten, *Budapesti Negyed*, 17. évf., 2009/17, 209.

mindenki egyetért, hogy többen halhattak meg a járvány következtében, mint az első világháború harci cselekményeiben.

Ennek ellenére a történészek között mérsékelt érdeklődés övezte a témát hosszú évtizedeken keresztül, mind a világon, mind hazánkban. Az első világháború egyik „epizódjaként" tekintettek a járványra. Ugyanez elmondható volt a magyarországi helyzetről is. Az utóbbi két évtizedben figyelhető meg fokozottabb érdeklődés a téma iránt.[4]

Honnét kapta a betegség a nevét? Amikor 1918 tavaszán Európában is felütötte fejét a járvány első hulláma, akkor az egymással szembenálló hadviselő felek cenzúrázott lapjai nem adhattak hírt a gyorsan terjedő fertőzésről.[5] Ezzel szemben a semleges Spanyolország újságai tudósíthattak az egyre jobban terjedő ragályról, amely a királyukat és a kormányuk több tagját is megbetegítette. Ezekre a sajtóhírekre támaszkodva számolt be a nemzetközi és a hazai médium a megbetegedésekről, amelyeket a kortársak tévesen Spanyolországhoz kötöttek. A spanyolok viszont a járványt „francia náthának", vagyis a népszerű betétdalról elnevezve „Soldado de Nápolesnek" hívták.[6]

Az influenzajárványok az emberiség története során újra és újra felbukkantak. Az influenza veszélyessége ezidáig elmaradt a történelemben ismert nagy és pusztító járványok mögött, bár mindig is követelt – különösen az idősek és a gyermekek, illetve a gyengébb immunrendszerrel rendelkezők közül – halálos áldozatokat. Sokszor nem is a vírusfertőzés, hanem az azt követő másodlagos, bakteriális fertőzések okozták a betegek halálát.[7] Az influenzafertőzés potenciális veszélyességére hívta fel a kortársak figyelmét az 1889–1893 között terjedő orosznáthajárvány, amely globális járványt okozott sok megbetegedéssel, és a korábbi influenzajárványokhoz képest magasabb halálozási számokkal. Az első világháború időszakában a vírusokat még nem ismerték a korabeli orvosok. Az influenza „A" típusú törzsét pedig csak 1933-ban izolálták. Így valójában a kor orvostudománya vagy az ezt helyettesítő népi praktikák csak a tüneteket tudták enyhíteni. 1898–1918 között nyolc esetben jegyeztek fel nagyobb arányú influenzajárványt Magyarországon, azonban az orvosoknak még jelenteni sem kellett

[4] Géra: *A spanyolnátha emlékezete*, 97–115; Varghané Szántó Ágnes: *Spanyolnáthajárvány Baranya vármegyében és Pécsett (1918-1920)*, Pécs, Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára, 2020, 241–271. A baranyai spanyolnáthajárvány történetével kapcsolatban fontos mérföldkő volt Varghané Szántó Ágnes műve.

[5] Az Osztrák-Magyar Monarchiában, hasonlóan a többi hadviselő országhoz, tilos volt a csapatok egészségi állapotával kapcsolatban kedvezőtlen híreket közölni, nehogy az ilyen közlemények az antant tudomására jussanak. Még az orvosi szaklapokat is figyelték ebből a szempontból. MNL. BaML. VII. 51. *Pécsi Királyi Főügyészség iratai*, VII. 1914/43/10. 3603/f.ü. 1917.

[6] Bödők Gergely: A spanyolnátha. „A láthatatlan halál", *Rubicon*, 31. évf., 2020/5, 85.

[7] Sz. n.: *Die Grippe – 1918 und 2018 – wo stehen wir heute?*, 6.

az influenzaszerű megbetegedéseket.[8] Ha mégis szerepelt a járási tisztiorvosok havi jelentéseiben, akkor is csak az egyéb megbetegedések között említették.[9] A spanyolnátha azonban más volt.

A legtöbb kutató szerint a H1N1-es vírus valószínűleg Kelet-Ázsiából származik, amelyet az Egyesült Államokba visszatérő csapatok hozhattak magukkal.[10]

Ennek az elméletnek némileg ellentmond, hogy 1918 január végén a kansasi Haskell megyében egy helyi orvos, Loring Miner észrevette, hogy abban az évben az influenzajárvány súlyosabb lefolyású volt, mint a korábbi években. Ezt jelentette is a felettes hatóságoknak. Haskell megyéből az első világháborúban besorozott férfiak mindegyike Fort Rileyba érkezett kiképzésre.[11] Az első igazolt beteg Albert Gitchell közlegény volt, a kansasi Fort Riley katonai bázisról. Ő 1918. március 11-én égető torokfájással és magas lázzal jelentkezett a bázis orvosánál. Estére már több mint száz katona jelentett hasonló tüneteket. A következő napokban tovább emelkedett a beteg katonák száma, és elindult a járvány első hulláma.[12]

Az európai hadszíntérre induló amerikai csapatok a vasútvonalak mentén és a kikötőkben terjesztették a ragályt. Európában először áprilisban, Franciaországban észlelték a betegséget. Innen terjedt el robbanásszerűen a vírus az egész világon.

Magyarországon június közepén jelent meg a pandémia. Az olasz frontól érkező sebesültek között fedezték fel az első igazolt eseteket Budapesten.[13]

Az általam vizsgált településeken ebben az időszakban egyetlen influenzával összefüggő halálesetet találtam, amely 1918. július 28-án történt Komlón.

Baranya vármegye újságolvasó közönsége a helyi sajtóból 1918. július 2-án értesült az egész Európában aggasztó méretekben terjedő „spanyolországi járványról", követve az országos napilapokban már korábban megjelent híreket.[14] Néhány nap múlva a *Pécsi Napló* már arról számolt be, hogy a járvány megjelent Baranya megyében is. Pécsett elsősorban a vasúti munkások között lépett fel a

[8] Dr. Kapronczay Katalin: *A Nagy Háború záróakkordja, a spanyolnátha-járvány,* Budapest, Magyar Orvosi Könyvtárak Szövetsége, 2018, 28; Kiss László: *A magyar közegészségügy fejlődése a közegészségügyi gondolkodás kialakulásától az állami közegészségügyi rendszer kiépítéséig,* Budapest, ELTE, 2015, 182–184.

[9] 1918 koratavaszán Baranya vármegye több járásában is észleltek nagyobb számban influenzás megbetegedéseket. Azonban ez a járvány a jelek szerint semmiben nem különbözött a korábbi években tapasztalt influenzajárványoktól. MNL BaML IV. 418. B. *Baranya Vármegye Közigazgatási Bizottságának iratai. Tiszti főorvos havi jelentései,* I-130/1942.

[10] Géra: *A spanyolnátha Budapesten,* 209.

[11] Fidan Baycora: *The First American Cases of the 1918 Pandemic,* Historic America, 2021. https://www.historicamerica.org/journal/2021/3/10/spf674tn1nmrmh5kchksw2ekd00ivm (Letöltés: 2022. január 26.)

[12] Bödők: *A spanyolnátha,* 85.

[13] Géra: *A spanyolnátha Budapesten,* 215.

[14] *Dunántúl,* 1918. július 2., 2.

fertőzés, míg Dél-Baranyában a Siklóson és környékén állomásozó bosnyák katonaság terjesztette a kórt. A tiszti főorvos megnyugtatta az újságolvasó közönséget, hogy a betegség enyhe lefolyású és csak pár napig tart.[15] A szentlőrinci járásban a gazdasági munkára kiadott hadifoglyok hozták magukkal a kórt, akik megfertőzték a velük együtt dolgozó helyi lakosokat. Azonban a betegség lefolyása itt is enyhe volt, halálozás nem történt.[16] Több orvos ekkor még a maláriával vagy kiütéses tífusszal hozta kapcsolatba a rejtélyes megbetegedéseket.

A közegészségügy fenntartása, működtetése az államigazgatás feladata volt. A hatóságok felügyeleti és intézkedési hatáskörét tekintve az elsőfokú hatóság nagy- és kisközség esetében a szolgabíró volt, a rendezett tanácsú városokban a polgármester vagy az e célra kijelölt helyettes, a törvényhatósági joggal felruházott városokban – jelen esetben Pécsett – pedig a rendőrkapitányi hivatal, illetve annak e célra kijelölt tagjai. Másodfokon a nagy- és kisközségekben, a rendezett tanácsú városokban az alispán járt el, a törvényhatósági joggal felruházott városokban pedig a városi tanács. A harmadfok a belügyminiszter illetékességébe tartozott.[17] A járvány kutatása során ezen hatóságok iratait is vizsgáltam, így a vármegye alispánjának irataiban fellelhető főszolgabírói jelentéseket is. 1918. október 1-jén a belügyminiszter körrendeletet küldött valamennyi vármegye és városi törvényhatóság első tisztviselőjének. Ebben megfogalmazta a spanyolnátha-betegség legfontosabb tüneteit, az ellene való védekezés módszereit, a hatóságok feladatait. Ezzel megindult már országosan is a védekezés az egyre erősödő járvánnyal szemben.[18] Nendtvich Andor, pécsi polgármester, a járvány visszaszorítása, megelőzése és a védekezés érdekében felhívást tett közzé.[19] Baranya vármegye alispánja utasította a járási főszolgabírókat, hogy a tapasztalataikról, a betegség állásáról, jellegéről tárgyilagos és rövid jelentést tegyenek, illetve amennyiben a betegség tömegesebb megjelenését vagy súlyosabb lefolyását tapasztalnák, azt közvetlenül neki jelentsék.[20] Áttekintettem továbbá Baranya Vármegye Közigazgatási Bizottságának iratai között a járási tiszti főorvosok havi jelentéseit[21] és a pécsi közkórház ápolási törzskönyveit.[22] Az adatok októbertől sűrűsödtek, amikor a járvány

[15] *Pécsi Napló,* 1918. július 6., 6.

[16] MNL BaML IV. 410.bB. Baranya vármegye alispánjának iratai. 11198/1918.

[17] Varghané Szántó: *Spanyolnátha-járvány,* 245.

[18] 127530/1918. B.M. számú körrendelet, *Baranya vármegye hivatalos lapja,* 1918. október 10., 270.

[19] Varghané Szántó: *Spanyolnátha-járvány,* 246–247.

[20] Uo., 262. Valamint: 1918. október 8. 11198/alisp. 1918. rendelet. *Baranya vármegye hivatalos lapja,* 270–271.

[21] MNL BaML IV. 418. b. *Baranya Vármegye Közigazgatási Bizottságának iratai. Tiszti főorvos havi jelentései,* I-130/1942.

[22] MNL BaML *Pécsi Közkórház Ápolási Törzskönyve,* 1918. június–december.

második hulláma már erőteljesen kibontakozott Baranyában, azonban az ezt megelőző időszakról kevesebb információ áll rendelkezésre. További problémát okozott, hogy 1918. november 14-től Pécs és a vármegye nagyobb része szerb megszállás alá került, és ez az állapot 1921 augusztusáig fenn is állt. A vármegye kettészakadt, és a vármegyei hatóságok működése egyre jobban ellehetetlenült.

Így más forrásokat is be kellett vonnom, hogy pontosabb képet kapjak a betegségről. A helyi sajtó áttekintése fontos információkat tartalmazott a járvány helyi történetével kapcsolatban (pl. rendszeresen beszámolt a városi Közegészségügyi Bizottság, majd később a Járványügyi Bizottság üléseiről). Bár a beszámolók esetlegesek és olykor pontatlanok voltak, vidékről sokkal kevesebb információt közölt, mint Pécsről. Ugyanakkor azt is figyelembe kell venni, hogy a hatóságok megpróbálták befolyásolni a járványhelyzetről szóló tudósításokat.

A járvány első hulláma viszonylag kevés halálesettel járt. Bár tömeges megbetegedést okozott, azonban a betegség enyhe lefolyású volt. Augusztusban azonban a betegség Európában megváltozott. Franciaországból kiindulva egy új, második hullám vette kezdetét, amely az emberiség eddig ismert történetének egyik legpusztítóbb járványát okozta.[23]

A második hullám szeptember elején jelent meg az általam vizsgált térségben, legelőször Pécsett, amikor a gyerekek visszatértek az iskolába. Az első áldozatok, akikre a közvélemény felfigyelt, gyerekeket tanító apácák voltak. A járvány második hulláma az elsőnél sokkal pusztítóbb volt, amely a korabeli orvosi vélemények szerint az esetek kb. húsz százalékában súlyos, gyakran halálos kimenetelű komplikációkat okozott.[24]

A betegek számának meghatározása komoly probléma elé állított, hiszen a fertőzöttek négyötöd részénél viszonylag enyhe tünetekkel zajlott le a betegség. A fertőzést követő első és harmadik nap között alakult ki a betegség, ami végtagfájdalommal, fejfájással és hirtelen felmenő magas lázzal járt. Ez akár a 38-40°C-ot is elérhette. Ezért volt a betegség egyik köznépi elnevezése a háromnapos láz. Utána a tünetek általában enyhültek, és a betegség lassan elmúlt.[25] Sokan közülük nem is fordultak orvoshoz, házi praktikákkal kezelték magukat. Például aszpirint szedtek, gyógyteákat ittak.[26] De alkalmaztak mai szemmel

[23] Bödők: *A spanyolnátha*, 85. Valamint: Centini *Influenza spagnola: sintomi e morti della più grande pandemia della storia*.

[24] *Dunántúl*, 1918. október 1., 1.

[25] Jurányi Róbert: *A fertőző betegségek általános és részletes járványtana*, Budapest, Medicina, 1998, 282–283.

[26] *Dunántúl*, 1918. október 13., 1.

érdekes gyógymódokat is: alkoholt ittak, például borlevest, megelőzési és gyógyítási célból is. Mivel a korabeli orvosok nem rendelkeztek hatékony terápiával az influenza gyógyítására, ezért gyakran maguk is ajánlották ezeket a gyógymódokat. Így nem meglepő, hogy a kórházak is rendszeresen kértek alkoholadományokat készleteik feltöltésére.[27] Az orvosok hangsúlyozták az egyéni higiéniai viszonyok javítását, a fertőtlenítéseket, a betegek elkülönítését, pihentetését. Sokan hittek a dohányzás fertőzésmegelőző szerepében is.[28] A súlyos gyógyszer- és orvoshiány amúgy is megnehezítette a szakszerű gyógyítás igénybevételét.

1. ábra. A vizsgált települések Baranya vármegyében.
(*http://lazarus.elte.hu/hun/maps/1910/gonczy/baranya.htm* alapján saját szerkesztés.)

[27] *Dunántúl*, 1918. november 3., 5.

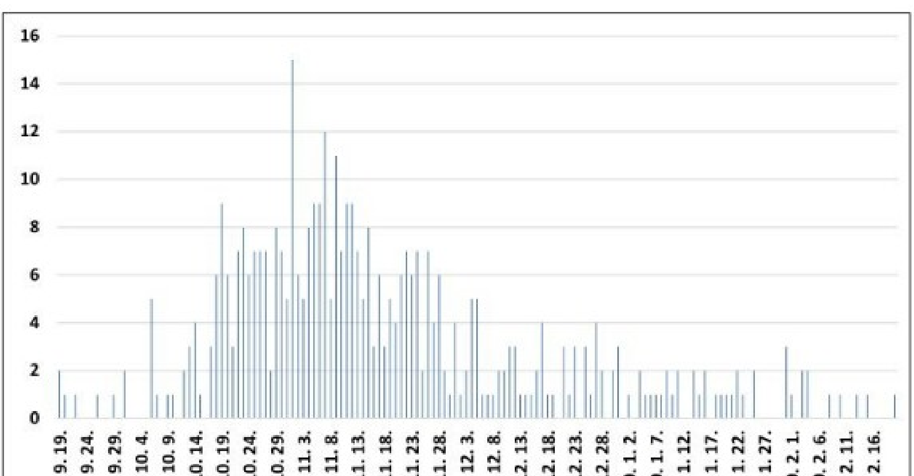
[28] Ringer István: *A spanyolbeteg Sátoraljaújhely*, Sátoraljaújhely, Kazinczy Ferenc Múzeum, 2020. http://kazinczyferencmuzeum.hu/2020/04/06/a-spanyolbeteg-satoraljaujhely/ (Letöltés: 2022. március 10.)

Azonban a betegek száma gyors ütemben növekedett. Szeptember végére csak Pécsett háromezer főre becsülték az influenzás esetek számát. A háborús összeomlás árnyékában a spanyolnáthajárvány politikai kérdéssé is vált. Október elejétől iskolaszünetet rendeltek el a város és a megye több iskolájában, a hónap közepétől pedig a járványhelyzettel kapcsolatos adatokat – erősen cenzúrázva – a rendőrség tette közzé.[29]

Ezután a figyelmem egyre inkább a halotti anyakönyvek másodpéldányainak vizsgálata felé fordult, amely során az akkori vármegye 143 településének adatait dolgoztam fel. 1910-ben a vizsgált településeken élt a vármegye lakosságának ötven százaléka.

Természetesen itt is adódtak nehézségek. A halálozás okánál a spanyolnáthás megbetegedések is többféle elnevezéssel szerepeltek, például spanyolláz, spanyolnátha, spanyolbetegség, spanyoljárvány, spanyolkór, spanyol influenza, influenza, *španj groznica, španj skogornica*.

A spanyolnáthából eredő halálozásokat összesítve a következő diagramot kapjuk:

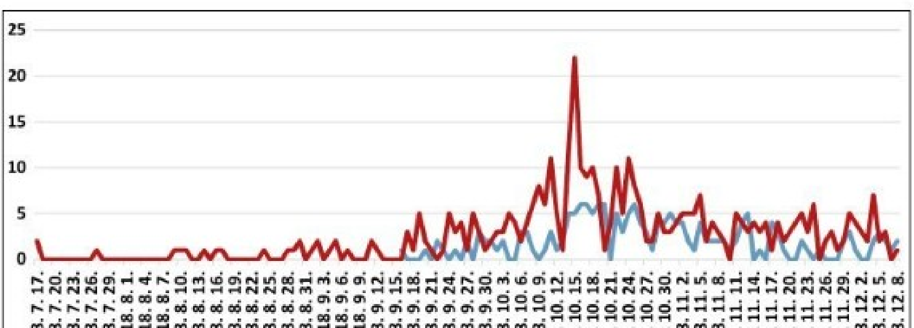

2. ábra. Spanyolnáthában meghaltak időbeli megoszlása
1918. szeptember 19. – 1919. február 20. között a vizsgált területen, saját szerkesztés.

[29] Varghané Szántó: *Spanyolnátha-járvány,* 250–251; 262–268.

A halálozások csúcspontja november elsejére esett. November közepétől csökkent az elhunytak száma. A hideg idő beállta is fékezte a járvány terjedését. Az utolsó bejegyzés ebben a periódusban 1919. február 20-án történt. A spanyolnátha azonban nem tűnt el, csak visszaszorult, mintegy passzív állapotba került, hiszen még az 1919-es év hátralévő részében is tizenegy esetben volt halálos kimenetelű a fertőzés, ebből hét Alsószentmártonban. Nyugat-Európában azonban 1919 kora tavaszán kialakult a járványnak egy újabb, harmadik hulláma, ami azonban, a vizsgálataim szerint, elkerülte Baranyát.

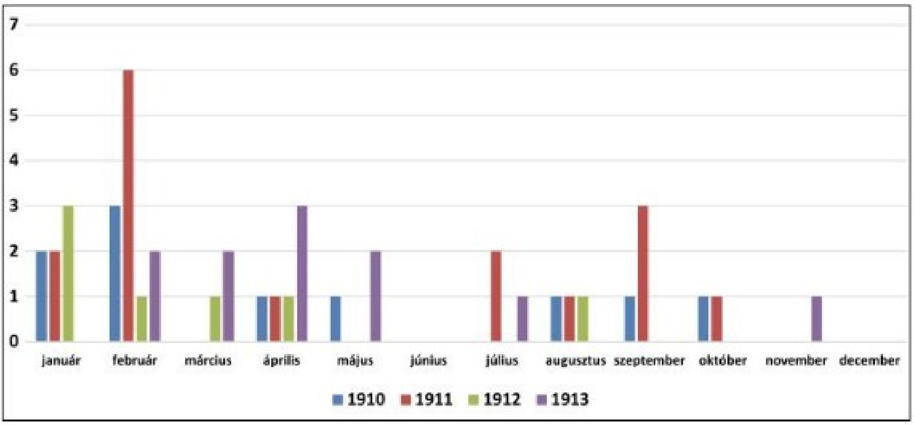
A halálozási adatok mellett átnéztem a pécsi közkórházban kezelt betegeket adatait is 1918-as esztendő júliusától decemberéig. Csak az influenzával kezelt betegek adatait használtam fel, bár a kórházban kezelt fertőzöttek száma ennél magasabb lehetett. A decemberi hónapban a kórház nyilvántartása pontatlanná vált, mert nem tüntették fel a betegség megnevezését az esetek túlnyomó részében, így ezt az időszakot már érdemben nem tudtam vizsgálni. A betegek közül sokan nem voltak pécsiek, de meglátásom szerint többen életvitelszerűen Pécsett éltek ebben az időszakban: cselédként vagy munkásként dolgoztak a városban. Az ábrán jól látszik, hogy a járvány első hullámában, július közepe és szeptember eleje között, bár vannak kórházban ápolt betegek, nem találunk halálos áldozatot. Majd a második hullám megérkezésével, szeptember közepétől, mind a betegszám, mind a halálozások száma megugrott. Pécsett a legkritikusabb időszak az október közepétől november közepéig tartott.

3. ábra. Influenzával közkórházba kerültek és a spanyolnáthában meghaltak Pécsett 1918. július 17. – 1918. december 8. között, saját szerkesztés.

A kutatásom során több településnél is azt tapasztaltam, hogy nem jegyeztek fel spanyolnáthára visszavezethető halálokat, azonban nagyon magas volt ebben

az őszi-téli időszakban a tüdőgyulladásban, tüdőlobban elhunytak száma.[30] Ezt tapasztaltam Siklóson is. A városban csak egyetlen influenzás eredetű halálesetet jegyeztek fel. Azonban a *Pécsi Napló* egyik novemberi számában találtam egy olyan nekrológot egy másik halottról, amelyben az elhunyt halálokaként a spanyolnáthát nevezték meg.[31] A siklósi helyzetről a kortárs szemtanú, Berki Gyula, a következőket jegyezte fel: „Siklóson minden háznak van betegje. Naponként vannak halottak. És a siklósi járás területén, mint az egész vármegyében dühöng a háborús nyavalya. Az orvosok, papok és sírásók nem győzik a munkát."[32]

4. ábra. Siklós tüdőgyulladásban elhunytak számának összehasonlítása (1910–1913), saját szerkesztés.

Siklóson a vizsgált időszakban kiugróan magas, negyvennyolc fő volt a tüdőlobban meghalt betegek száma. Azt a feltételezésemet, hogy a tüdőlobban meghalt betegek valójában spanyolnáthában haltak meg, az is megerősíti, hogy a siklósi tisztiorvosi jelentésekben október végén harminc fő spanyolnátha következtében elhunyt beteget jelentettek be, és ugyaneddig a dátumig a halotti anyakönyvekben huszonkilenc tüdőlobban meghalt személyt találtam.

[30] Bojtos Gábor: *A spanyolnátha áldozatai Jász-Nagykun-Szolnok vármegyében*, Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár, é. n. https://mnl.gov.hu/mnl/jnszml/virtualis_kiallitas/a_spanyolnatha_aldozatai (Letöltés: 2022. január 11.)

A szerző csak azokat a haláleseteket tüntette fel, ahol a halál okaként a spanyolnáthát nevezték meg. A tüdő- és mellhártyagyulladásban elhunytakat nem számította a járvány áldozatai közé, bár feltételezte, hogy ezen esetek többségében a halál igazi oka a spanyolnátha-fertőzés volt.

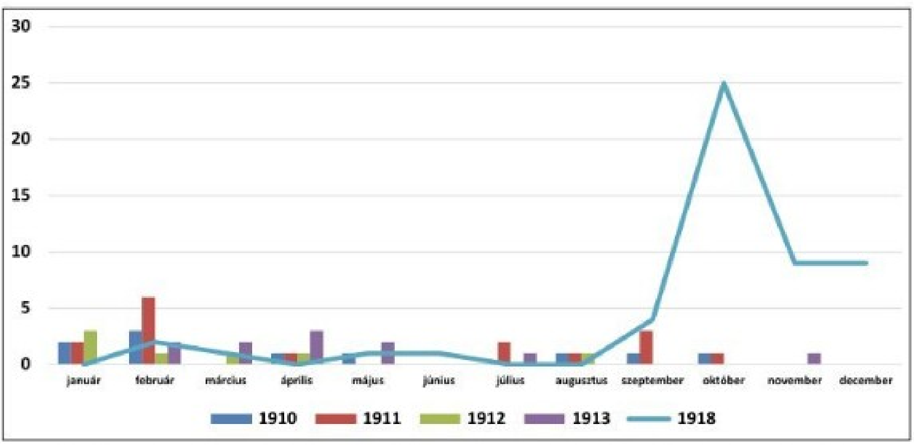
[31] *Pécsi Napló*, 1918. november 1., 5.

[32] Szoták–Meith–Selymes (szerk.): Ormánság 1918-ban.

A spanyolnátha gyakori szövődménye volt az akár pár napon belül kialakuló heves tüdő-, illetve mellhártyagyulladás, tüdőlob, amelyhez esetleg szívizomgyulladás, agyhártyagyulladás vagy gennyes középfülgyulladás társult. Ezek a szövődményes esetek gyakran halállal végződtek. Azonban tüdőgyulladást más kórokozók is kiválthatnak. Ezért összehasonlító vizsgálatokba kezdtem, amelynek során az 1910–1913 közötti időszak tüdőgyulladásban elhalálozottak adatait hasonlítottam össze az 1918–19-ben elhunytakéval.

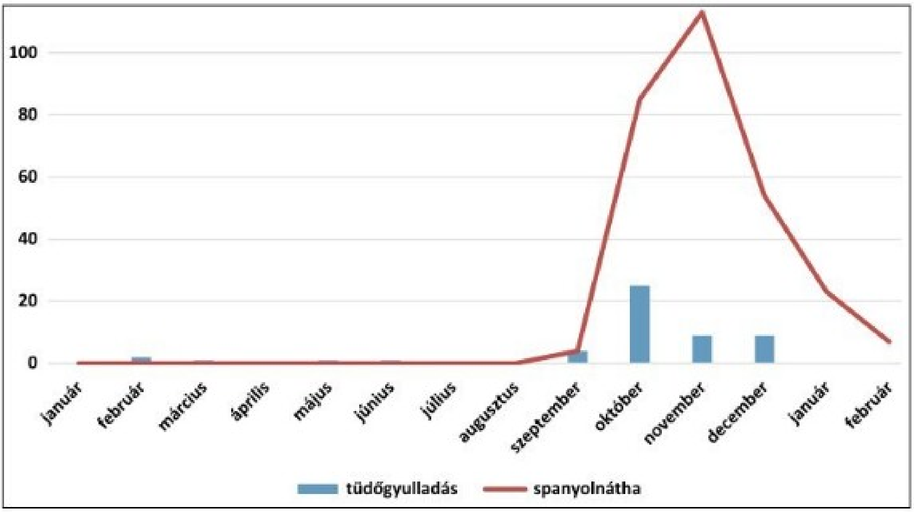
Jól látható az ábrán, hogy a legtöbb tüdőgyulladásos haláleset az 1910 és 1913 között vizsgált kontrollidőszakban január és április között következett be. Itt felhívnám a figyelmet az 1911-es év adataira, amikor egy „hagyományos" influenzajárvány terjedt Baranyában. Nyár végén és kora ősszel szintén többen haltak meg tüdőgyulladásban, míg a novemberi és decemberi időszakból a három év alatt csak egy halálesetről tudunk.

Az előző diagramra rávetítve az 1918-as adatokat drámai változásokat tapasztalunk.

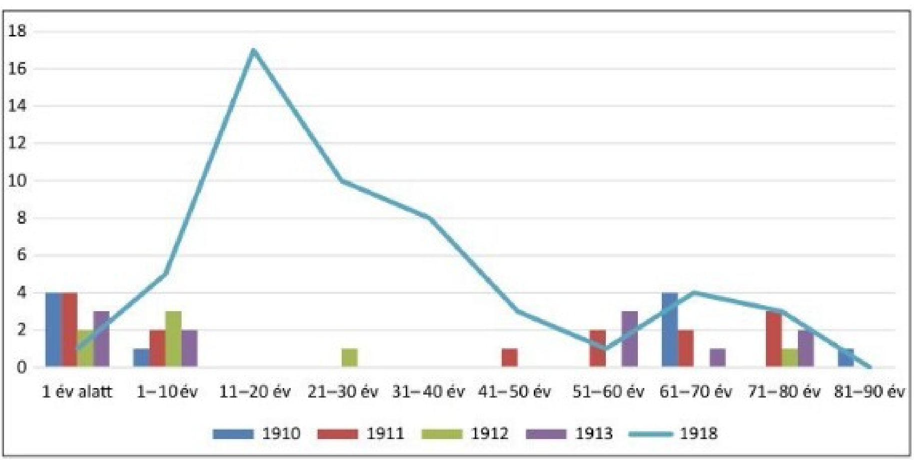
5. ábra. A Siklóson tüdőgyulladásban elhunytak számának összehasonlítása az 1910–1913 közötti kontrollidőszakban, illetve az 1918-as évben, saját szerkesztés.

Még 1918 elején a szokásos ívét látjuk a halálozásoknak, azonban ősszel ugrásszerűen megnőtt a tüdőgyulladásban elhunytak száma.

6. ábra. Siklóson 1918-ban tüdőgyulladásban elhunytak adatainak összehasonlítása (számbeli és időbeli megoszlása) a vizsgált terület spanyolnáthás halálozásainak adataival, saját szerkesztés.

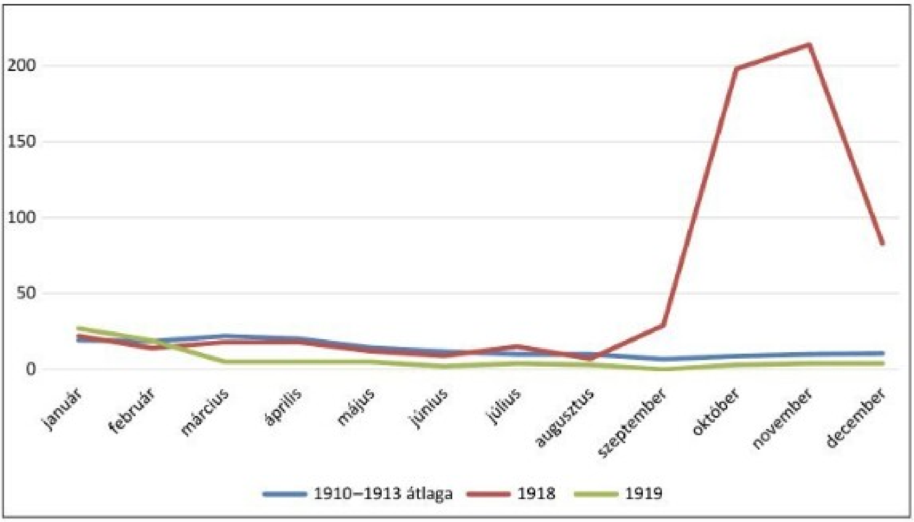
Összevetve a vizsgált terület spanyolnáthás haláleseteivel hasonló ívet kapunk. Az előző és ez a diagram is egyértelműen azt mutatja, hogy a tüdőgyulladásos halálesetek mögött a spanyolnátha-fertőzés áll. Ezt a következő ábra egy más szempontból is megerősíti.

7. ábra. Siklóson a tüdőgyulladásban meghaltak életkori eloszlása 1910–1913 között és 1918-ban, saját szerkesztés.

Különbséget találunk akkor is, ha az elhunytak átlagéletkorát vizsgáljuk. Az 1910–1913 közötti időszakban a csecsemők, kisgyermekek és az idősek haltak bele a légúti fertőzésekből kialakult gyulladásokba a legnagyobb számban, míg 1918 őszén a fiatal felnőtt elhunytak száma lett ugrásszerűen magas. Ennek az oka a vérzéses tüdőgyulladás okozta halál volt. Ebben az esetben a szervezet fokozott immunválasza (citokinvihar kialakulása) okozta a beteg halálát.[33]

Az orvosok szerint, ha influenzás időszakban növekszik a más szervi bajokban elhunytak száma és aránya, akkor ezen halálesetek többségét az influenza okozza, még akkor is, ha nem az influenzát, hanem más betegséget tüntettek fel halálokként.[34] A siklósi példából kiindulva a vizsgált terület 143 településén is elvégeztem ezeket az összehasonlításokat.

8. ábra. A vizsgált terület tüdőgyulladásos halálesetei 1910–1913 és 1918–1919 között, saját szerkesztés.

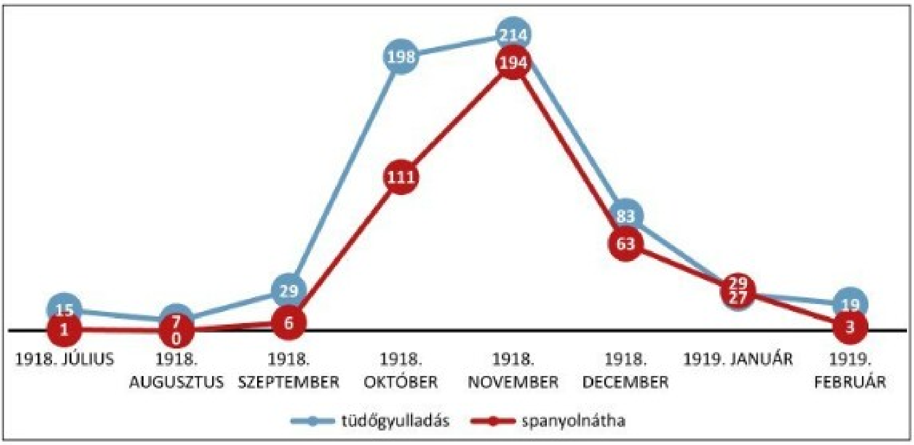
Amint látható, hasonló eredményeket kaptam, mint Siklóson. Mind a halálesetek időbeli eloszlása, mind az elhunytak száma alapvetően különbözik a kontrollidőszak értékeitől. Fel szeretném hívni a figyelmet a szürke vonalra, amely az 1919-es évet jelöli. Ez január–február esetében még eltér az átlagtól, jelezvén,

[33] Géra: *A spanyolnátha Budapesten,* 210.

[34] Szél Tivadar: *Egészségügyi statisztika,* Budapest, Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, 1930, 195.

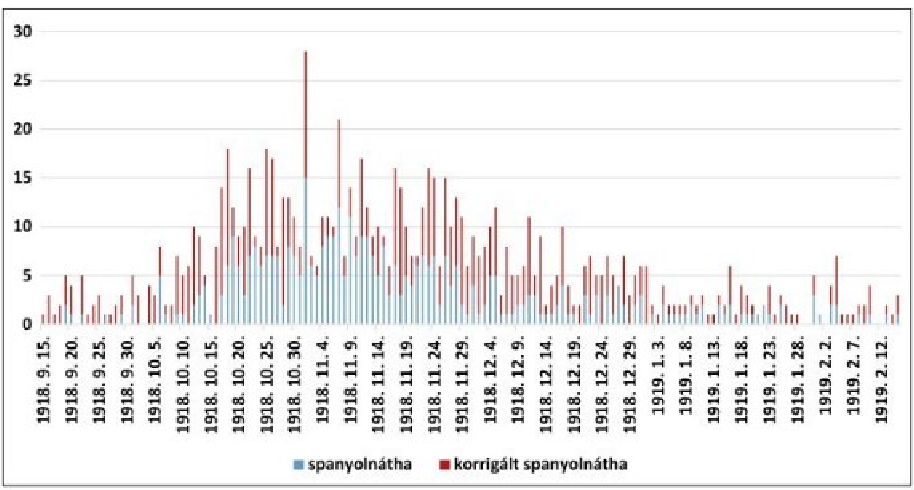
hogy itt még magasabb a halálozás, hiszen még lecsengő szakaszban van a járvány, majd az év hátralévő részében belesimul a kontrollévek adataiba.

Ha megvizsgáljuk 1918 júliusától a tüdőgyulladásban elhunytak adatait, jól látszik, hogy mennyire egybeesnek a spanyolnáthánál tapasztaltakkal.

9. ábra. Tüdőgyulladásos és spanyolnáthás halálesetek 1918 július–1919 február között, saját szerkesztés.

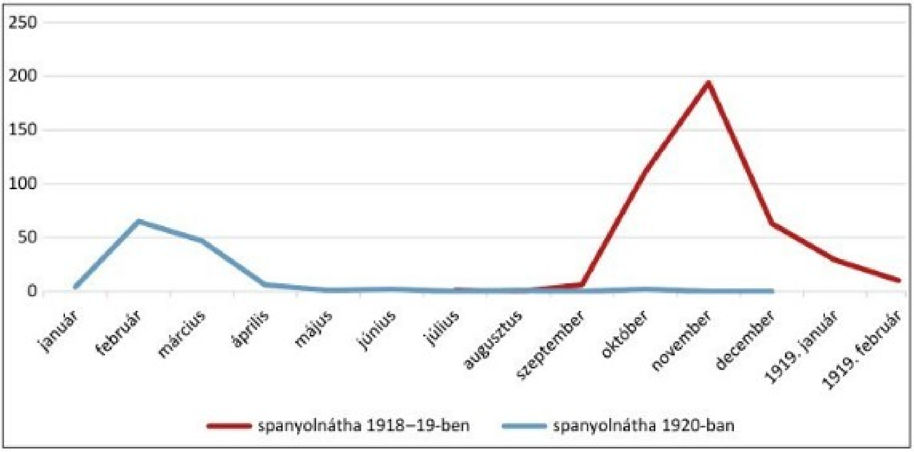
A fenti adatok alapján korrigáltam a spanyolnáthában elhunytak számát.

10. ábra. Tüdőgyulladásos halálozásokkal korrigált spanyolnáthás adatok, saját szerkesztés.

Így már jóval magasabb értéket kaptam. Számításaim szerint 407-ről 999-re emelkedett a halottak száma. További mikrokutatásokkal, illetve az elhunyt katonák adatainak feldolgozásával ez a szám még tovább növekedne.

1919 végére a megye lakossága fellélegzett, úgy tűnt, hogy a járvány elmúlt, azonban 1920 január végén lecsapott a járvány újabb, harmadik hulláma. A nemzetközi trendeket figyelve ez már a negyedik hullámnak felelne meg, azonban ez Nyugat-Európa számos országában már nem jelentkezett.[35]

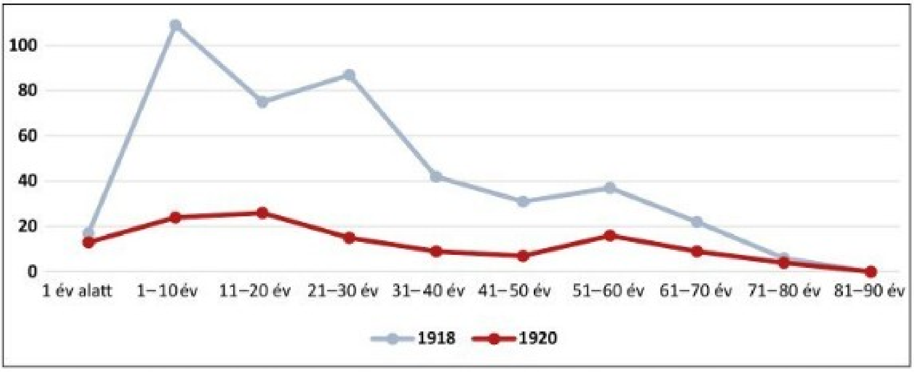

11. ábra. A spanyolnátha-járvány második és harmadik hullámának összehasonlítása, saját szerkesztés.

Ha a járvány hazai második és harmadik hullámát összehasonlítjuk, számos különbséget tapasztalhatunk. Az első lényeges különbség az időbeli eltérés. Ez már megfelel az influenzajárványok szokásos fertőzési időszakának, azaz a februártól áprilisig terjedő időszaknak.[36] Jóval kevesebb áldozatot is követelt az 1920-as járvány, mint az 1918-as, talán azért is, mert a népesség jelentős része már átesett a fertőzésen az előző hullámokban, így rendelkeztek bizonyos mértékű immunitással a kórokozóval szemben. Azonban az sem zárható ki, bár bizonyítani nem tudjuk, hogy a vírus is változott, „szelídült".

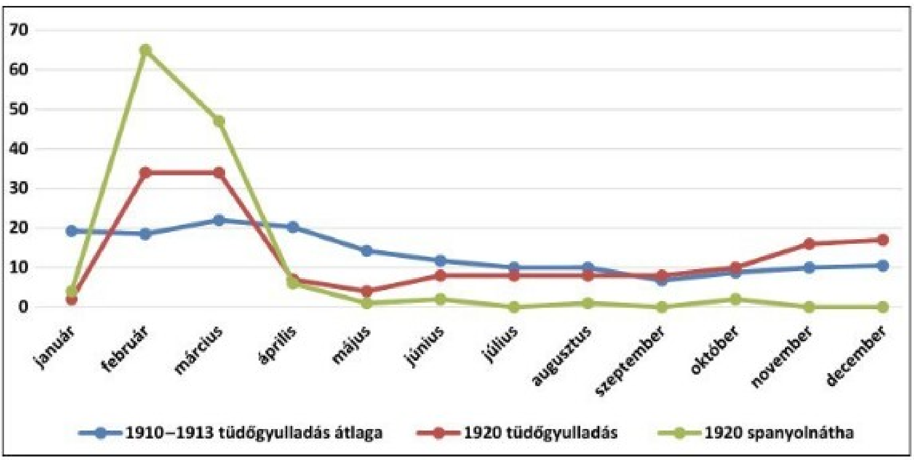
[35] Johnson–Mueller: *Updating the Accounts*, 105–115.

[36] Kiss: *A magyar közegészségügy fejlődése*, 184.

12. ábra. Az 1918-as és az 1920-as járvány halottainak életkor szerinti összehasonlítása, saját szerkesztés.

Az elhunytak életkori eloszlása a spanyolnátha második hullámáéhoz hasonló, és különbözik az influenza egyéb típusainak halálozási eloszlásától.

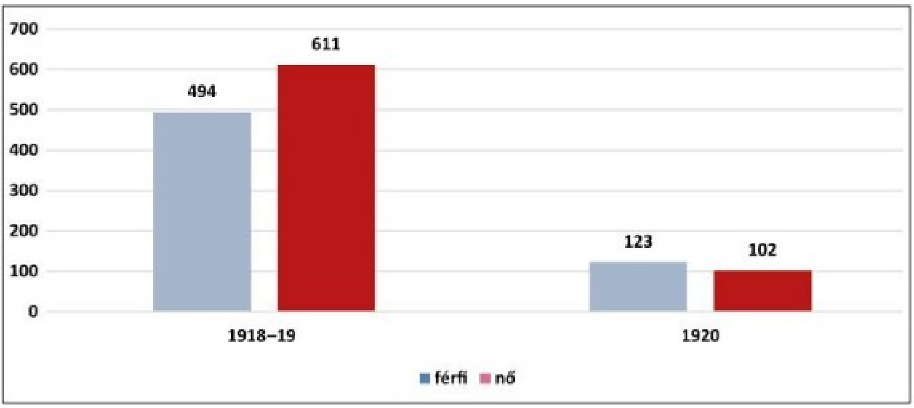

13. ábra. Az 1920-as spanyolnátha és tüdőgyulladás okozta halálesetek összehasonlítása, saját szerkesztés.

Ha megvizsgáljuk a kutatott időszakban a tüdőgyulladásban elhunytak számát, megint kiugrást tapasztalunk. Így joggal feltételezhető, hogy a tüdőgyulladásban elhunytak egy része a spanyolnátha komplikációjába halt bele.

Feldolgoztam a két hullám elhunytjainak nemek szerinti összehasonlítását is. Hasonló eredményt kaptam, mint amit más szakirodalomban is olvashatunk: több női

áldozat van, mint férfi.[37] Azonban meg szeretném jegyezni, hogy az elhunyt katonák adatai – egy-két esettől eltekintve – nem szerepelnek a diagramon. Bár a katonaáldozatok bejegyzésre kerültek a halotti anyakönyvekbe, gyakran több éves késéssel a haláluk után, azonban a halál okát az esetek többségében nem is tüntették fel. Más forrásokból viszont tudjuk, hogy a hadsereg kötelékében lévők között nagyon magas volt a fertőzöttek és az elhunytak száma is. Ezek az adatok bizonyosan korrigálnák a nemek közötti aránytalanságot. Ezt a feltételezésemet megerősíti az 1920-as évről készített diagram, ahol a hadsereg leszerelése után már a férfiak vannak többségben az elhunytak között.

14. ábra. A spanyolnáthában meghaltak nemek szerinti összehasonlítása, saját szerkesztés.

Az 1920-as hullám április végére visszaszorult. Bár a következő években újra és újra megjelent a spanyolnátha, azonban többé már nem okozott olyan kiugró halálozást, mint amilyet a második és a harmadik hullám során tapasztaltunk.[38]

Szél Tivadar kutatásai szerint a kb. 52000 magyarországi áldozat 1918–1919-ben – összehasonlítva más európai országok adataival – kedvezőnek tűnik. Azonban maga Szél is megfogalmazta, hogy adatai meglehetősen pontatlanok,

[37] Mokánszki János: *Az 1918–1919. évi influenza–(spanyolnátha-)járvány Debrecenben*, Debrecen, DETEP, 2018, 33. http://hdl.handle.net/2437/262250 (Letöltés: 2022. április 5.) Bojtos: *A spanyolnátha áldozatai Jász-Nagykun-Szolnok vármegyében.*

[38] Kiss: *A magyar közegészségügy fejlődése a közegészségügyi gondolkodás kialakulásától az állami közegészségügyi rendszer kiépítéséig*, 183; Valamint: Johnson–Mueller: *Updating the Accounts: Global Mortality of the 19181920 „Spanish" Influenza Pandemic*, 2002. https://www.researchgate.net/publication/11487892_Updating_the_Accounts_Global_Mortality_of_the_1918-1920_Spanish_Influenza_Pandemic (Letöltés: 2022. július 13.)

és nem biztos, hogy a valós számokat tükrözik. Jelen kutatásommal, remélem, sikerült hozzájárulnom a pontosabb kép kialakításához.[39] Megítélésem szerint ez a majdnem elfeledett járvány kulcsfontosságú szerepet játszott az első világháború végén történő összeomlásban, és napjaink problémáival kapcsolatban is számos fontos tapasztalatot hordoz.

Irodalom

Baycora, Fidan: The First American Cases of the 1918 Pandemic, *Historic America*, 2021. https://www.historicamerica.org/journal/2021/3/10/spf674tn1nmrmh5kchksw2ekd00ivm

Bojtos Gábor: *A spanyolnátha áldozatai Jász-Nagykun-Szolnok vármegyében*, https://mnl.gov.hu/mnl/jnszml/virtualis_kiallitas/a_spanyolnatha_aldozatai

Bödők Gergely: A spanyolnátha. „A láthatatlan halál", *Rubicon*, 31. évf., 2020/5, 84–91.

Centini Andrea: *Influenza spagnola: sintomi e morti della più grande pandemia della storia.* 2017. https://scienze.fanpage.it/influenza-spagnola-sintomi-e-morti-della-piu-grande-pandemia-della-storia/

Dr. Kapronczay Katalin: A Nagy Háború záróakkordja, a spanyolnátha-járvány, in Dr. Palotai Mária: *Orvosi Könyvtárak, A Magyar Orvosi Könyvtárak Szövetségének hivatalos lapja*, 15. évf., 2018/2, 28–34. http://real-j.mtak.hu/11289/6/OK_2018_2.pdf

Géra Eleonóra: A spanyolnátha Budapesten, *Budapesti Negyed*, XVII. évf., 2009/2, 208–232.

Géra Eleonóra: A spanyolnátha emlékezete. A spanyolnátha, az első világháború lábjegyzete, *Századok*, 156. évf., 2022/1, 97–115.

Harrison, Mark: *Disease and the Modern World: 1500 to the Present Day*, Cambridge, Polity Books, 2004.

Johnson, Nail – Mueller, Juergen: Updating the Accounts: Global Mortality of the 1918–1920, „Spanish" Influenza Pandemic, *Bulletin of the History of Medicine*, 2002/76, 105–115. https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/11875246/

Jordan, Douglas: *The Deadliest Flu: The Complete Story of the Discovery and Reconstruction of the 1918 Pandemic Virus* https://www.cdc.gov/flu/pandemic-resources/reconstruction-1918-virus.html

Jurányi Róbert: *A fertőző betegségek általános és részletes járványtana*, Budapest, Medicina, 1998.

Kiss László: *A magyar közegészségügy fejlődése a közegészségügyi gondolkodás kialakulásától az állami közegészségügyi rendszer kiépítéséig*, Doktori értekezés, Budapest, ELTE – Szociológia, 2015. https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/44529/kiss_laszlo_doktori_ertekezes.pdf?sequence=1&isAllowed=y

[39] Szél: *Egészségügyi statisztika*, 199.

Medizinische Dienste Kantonsärztlicher Dienst: *Die Grippe – 1918 und 2018 – wo stehen wir heute?* Basel–Landschaft, 2018. https://www.baselland.ch/politik-und-behorden/direktionen/volkswirtschafts-und-gesundheitsdirektion/amt-fur-gesundheit/medizinische-dienste/kantonsarztlicher-dienst/Weitere_Themen/referate/grippe/grippe-cd-version2-2.pdf/@@download/file/Grippe_CD_Version2%20%282%29.pdf

Mokánszki János: *Az 1918–1919. évi influenza –(spanyolnátha)járvány Debrecenben,* Debrecen, DETEP, 2018. http://hdl.handle.net/2437/262250

Ringer István: *A spanyolbeteg Sátoraljaújhely.* http://kazinczyferencmuzeum.hu/2020/04/06/a-spanyolbeteg-satoraljaujhely/

Szél Tivadar: *Egészségügyi statisztika,* Budapest, Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, 1930.

Szoták Attila – Meith Péter – Selymes Máté (szerk.): Ormánság 1918-ban: spanyolnátha, élelmezés (Berki Gyula írása), *Ormánsági História,* 2020. április 7. https://ormansagihistoria.blog.hu/2020/04/07/ormansag_1918-ban_spanyolnatha_elelmezes_berki_gyula_irasa

Varghané Szántó Ágnes: A spanyolnátha-járvány Baranya vármegyében és Pécsett 1918–1919, in Bősz Attila (szerk.): *A Nagy Háború és következményei a Dél-Dunántúlon*, Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára, Pécs, 2020, 241–271.

Vizsgált települések

Adorjás, Alsómocsolád, Alsószentmárton, Áta, Babarc, Bakonya, Baranyahidvég, Baranyavár, Bánkeszi, Becefa, Belvárdgyula, Beremend, Besence, Bikal, Bisse, Boda, Bogdása, Bosta, Budafa, Bükkösd, Botyka, Csarnóta, Cseledoboka, Cserdi, Csonkamindszent, Darázs, Dályok, Dinnyeberki, Drávaiványi, Dunaszekcső, Egyházasharaszti, Fazekasboda, Felsőegerszeg, Gerényes, Geresd, Gorica, Görcsöny, Gyűrűfű, Háságy, Hegyhátmaróc, Helesfa, Hercegszentmárton, Hetvehely, Hidas, Hírics, Hörnyék, Ilocska, Ivándárda, Izsép, Jagónak, Kacsóta, Kákics, Kán, Kásád, Kisbattyán, Kisbicsérd, Kisjakabfalva, Kisbudmér, Kiskozár, Kisnyárád, Kispeterd, Kistapolca, Kisszentmárton, Komló, Kóros, Köblény, Lapáncsa, Lánycsók, Liptód, Luzsok, Magyarsarlós, Magyarbóly, Maráza, Marócsa, Mágocs, Mánfa, Máriagyűd, Mecsekjánosi, Mecsekszabolcs, Megyefa, Mekényes, Meződ, Mohács, Mislény, Nagybudmér, Nagyhajmás, Nagyharsány, Nagyárpád, Nagybicsérd, Nagypall, Nagyváty, Németi, Nagykozár, Nagypeterd, Németmárok, Ócsárd, Ófalu, Okorvölgy, Old, Oroszló, Palotabozsok, Páprád, Pázdány, Pécs, Pécsvárad, Pellérd, Petárda, Pécsudvard, Pogány, Püspöklak, Püspökbogád, Rácgörcsöny, Ráckozár, Regenye, Rádfalu, Romonya, Rózsafa, Sámod, Sásd, Sellye, Siklós, Siklósnagyfalu, Somberek, Szabadszentkirály, Szajk, Szalánta, Szaporca, Szárász, Szebény, Szemely, Szentlőrinc, Szilvás, Szőke, Szőkéd, Szopok, Tarros, Terehegy, Tófű, Torjánc, Udvard, Újbezdán, Vajszló, Varga, Vásárosdombó, Vázsnok, Vejti, Véménd, Versend, Villány, Virágos, Zengővárkony, Zók, Zsibrik.

MNL. BaML. XXXIII. 1.a Állami anyakönyvek / Halotti anyakönyvek

- XXX. III. 1. a. Állami anyakönyv Abaliget Halotti anyakönyv 1907–1938
- XXX. III. 1. a. Állami anyakönyv Babarc Halotti anyakönyv 1907–d1935
- XXX. III. 1. a. Állami anyakönyv Baranyavár Halotti anyakönyv 1907–1940
- XXX. III. 1. a. Állami anyakönyv Belvárd Halotti anyakönyv 1907–1938
- XXX. III. 1. a. Állami anyakönyv Beremend Halotti anyakönyv 1907–1920
- XXX. III. 1. a. Állami anyakönyv Bicsérd Halotti anyakönyv 1907–1938
- XXX. III. 1. a. Állami anyakönyv Bikal Halotti anyakönyv 1907–1935
- XXX. III. 1. a. Állami anyakönyv Dálya Halotti anyakönyv 1907–1940
- XXX. III. 1. a. Állami anyakönyv Dunaszekcső Halotti anyakönyv 1907–1922
- XXX. III. 1. a. Állami anyakönyv Dunaszekcső Halotti anyakönyv 1907–1922
- XXX. III. 1. a. Állami anyakönyv Egyházasharaszti Halotti anyakönyv 1907–1938
- XXX. III. 1. a. Állami anyakönyv Egyházaskozár (Ráckozár) Halotti anyakönyv 1907–1938
- XXX. III. 1. a. Állami anyakönyv Garé Halotti anyakönyv 1907–1938
- XXX. III. 1. a. Állami anyakönyv Helesfa Halotti anyakönyv 1907–1940
- XXX. III. 1. a. Állami anyakönyv Hetvehely Halotti anyakönyv 1907–1938
- XXX. III. 1. a. Állami anyakönyv Hidas Halotti anyakönyv 1907–1935
- XXX. III. 1. a. Állami anyakönyv Izsép (Toporje) Halotti anyakönyv 1907–1940
- XXX. III. 1. a. Állami anyakönyv Komló Halotti anyakönyv 1907–1930
- XXX. III. 1. a. Állami anyakönyv Kozármisleny (Kiskozár) Halotti anyakönyv 1908–1938
- XXX. III. 1. a. Állami anyakönyv Lánycsók Halotti anyakönyv 1907–1938
- XXX. III. 1. a. Állami anyakönyv Mágocs Halotti anyakönyv 1907–1930
- XXX. III. 1. a. Állami anyakönyv Magyarbóly Halotti anyakönyv 1907–1930
- XXX. III. 1. a. Állami anyakönyv Mohács Halotti anyakönyv 1907–1911
- XXX. III. 1. a. Állami anyakönyv Mohács Halotti anyakönyv 1912–1917
- XXX. III. 1. a. Állami anyakönyv Mohács Halotti anyakönyv 1918–1922
- XXX. III. 1. a. Állami anyakönyv Nagykozás Halotti anyakönyv 1907–1938
- XXX. III. 1. a. Állami anyakönyv Palotabozsok Halotti anyakönyv 1907–1938
- XXX. III. 1. a. Állami anyakönyv Pécs Halotti anyakönyv 1917–1918
- XXX. III. 1. a. Állami anyakönyv Pécs Halotti anyakönyv 1919
- XXX. III. 1. a. Állami anyakönyv Pécs Halotti anyakönyv 1920
- XXX. III. 1. a. Állami anyakönyv Pécs-Mecsekszabolcs Halotti anyakönyv 1907–1930
- XXX. III. 1. a. Állami anyakönyv Pécsvárad Halotti anyakönyv 1907–1935
- XXX. III. 1. a. Állami anyakönyv Pellérd Halotti anyakönyv 1907–1938
- XXX. III. 1. a. Állami anyakönyv Püspöklak Halotti anyakönyv 1907–1938
- XXX. III. 1. a. Állami anyakönyv Sámod Halotti anyakönyv 1907–1938
- XXX. III. 1. a. Állami anyakönyv Sásd Halotti anyakönyv 1907–1935
- XXX. III. 1. a. Állami anyakönyv Sellye Halotti anyakönyv 1907–1930

- XXX. III. 1. a. Állami anyakönyv Siklós Halotti anyakönyv 1907–1922
- XXX. III. 1. a. Állami anyakönyv Somberek Halotti anyakönyv 1907–1930
- XXX. III. 1. a. Állami anyakönyv Szalánta Halotti anyakönyv 1907–1930
- XXX. III. 1. a. Állami anyakönyv Szentlőrinc Halotti anyakönyv 1907–1938
- XXX. III. 1. a. Állami anyakönyv Vajszló Halotti anyakönyv 1907–1930
- XXX. III. 1. a. Állami anyakönyv Versend Halotti anyakönyv 1907–1930
- XXX. III. 1. a. Állami anyakönyv Villány Halotti anyakönyv 1907–1938

Napilapok

Dunántúl, 1918. július 2., 2.

Dunántúl, 1918. szeptember 13., 1.

Dunántúl, 1918. október 1., 1.

Dunántúl, 1918. november 3., 5.

Pécsi Napló, 1918. július 6., 6.

Pécsi Napló, 1918. november 1., 5.

Egyéb dokumentumok

MNL Ba ML IV. 418. b. *Baranya Vármegye Közigazgatási Bizottságának iratai. Tiszti főorvos havi jelentései*, I-130/1942.

MNL Ba ML Pécsi városi közkorház ápolási törzskönyve 1918. évi R. kötet II. 4001–8000.

AZ 1968-AS ORSZÁGOS REFORMÁTUS LITURGIAI FELMÉRÉSBŐL LEVONHATÓ KÖVETKEZTETÉSEK A KERESZTSÉG GYAKORLATÁRA NÉZVE

PETŐ-VERES KATA

ELŐZMÉNYEK

Az 1881-ben tartott II. Debreceni Alkotmányozó Zsinat megteremtette a Magyarországi Református Egyház szervezeti, alkotmányjogi egységét. A szervezeti egység lendületet adott a lelki és istentiszteleti egység megvalósításához. Az 1901-ben megkezdett munka gyümölcse az 1927-ben megjelent *Ágenda a Magyarországi Református Egyház liturgiás könyve*,[1] amelyben az „egységes istentiszteletnek homiletikai és liturgikai alkata egyaránt előttünk áll". Ennek ellenére az 1928-ban megalakult IV. Budapesti zsinat újra napirendre tűzte az egységes liturgia ügyét. Ennek eredményeként a Zsinat az 1929. évi 550. sz. határozatával megállapította a Magyarországi Református Egyház Istentiszteleti Rendtartását, amelyet 1931. január 1-jével kellett kötelező érvénnyel életbe léptetni.[2] A Liturgiaügyi Bizottság előadója tisztséget viselő Ravasz László Makkai Sándorral, a Debreceni Református Egyetem teológiai tanárával karöltve az 1940-es évektől szorgalmazta a rendtartás felülvizsgálatát. A kedvező fogadtatás után 1950-ben megjelent a revíziótervezet. Annak ellenére, hogy a Zsinat elfogadta a tervezetet, a bevezetésére nem került sor, amit annak időszerűtlenségével indokoltak. Az 1985-ben megjelent Istentiszteleti Rendtartás a meghiúsulás okaként Makkai Sándor korai halálát jelöli meg.[3]

Az istentisztelet ügyével újból Bartha Tibor püspök vezetésével a VII. Budapesti Zsinat kezdett el foglalkozni. Liturgiai Bizottság alakult, amely bizottság

[1] *Ágenda a Magyar Református Egyház Liturgiás Könyve*, Budapest, Magyarországi Református Egyház, 1927.

[2] Ravasz László (szerk.): *Istentiszteleti Rendtartás a Magyar Református Egyház számára*, Megállapította az Országos Zsinat 1929. évi 550. számú határozatával, Budapest, 1930.

[3] Az 1985-ben kiadott Istentiszteleti Rendtartás első lapjain *Az 1931. január 1-jével bevezetett rendtartás kialakulásának és felülvizsgálatának története* címmel olvashatunk a '85-ös rendtartás kialakulásához vezető útról, annak előzményeiről. Ravasz László püspöki tisztségéről való lemondatásáról és a Liturgiai Bizottságból való kizárásáról hallgat.

munkájának eredményeként megszületett a *Tanulmányok az evangélium szerint református keresztyén gyülekezet istentiszteletéről*[4] című kiadvány (kézirat, 1977.).[5]

Az 1985-ös Istentiszteleti Rendtartás megszületéséhez vezető út vázlatpontokban:

- 1964-ben a VII. Budapesti Zsinat, név szerint Bartha Tibor püspök javasolta az Istentisztelet Teológiája című program hosszú távú megvalósulását.[6]
- Az 1967-ben kodifikált Egyházi Törvénykönyv rendelkezett az új Istentiszteleti Rendtartás megalkotásáról.
- A Zsinat Elnöksége 1965 tavaszán megbízta a Gyakorlati Teológiai Szaktanfolyamot a fentiek feldolgozására.
- 1967-ben a Zsinati Tanács három bizottságot hozott létre az istentisztelet teológiájának tanulmányozására. Ezek a téma biblikus, historikus és ökumenikus vonatkozásait voltak hivatottak vizsgálni.
- 1972-ben létesült a magyar református teológusok munkaközössége, a Teológiai Doktorok Kollégiuma. E munkaközösség gyakorlati teológiai szekcióján belül folytatódott az evangéliumi istentisztelet kérdéseinek elemzése. A munkaközösség munkájának eredményeképpen 1977. január 19-én a VII. Budapesti Zsinat elé került egy összesített anyag, amelyet a Zsinat a lelkészeknek, a gyülekezeteknek és a presbitériumoknak tanulmányozásra ajánlott. A visszajelzések összesítése után 1977 májusában jelent meg a *Tanulmányok az evangélium szerint reformált keresztyén gyülekezetek istentiszteletéről* című kötet.
- 1982 nyarán a Doktorok Kollégiuma plenáris ülésén napirendre került az új Istentiszteleti Rendtartás megalkotásának ügye. A Doktorok Kollégiuma tizenöt munkacsoport összehangolt munkájával vitatta meg az istentisztelet kérdéseit, de a legvitatottabb kérdésekben a lelkipásztorok, presbitériumok véleményét is kikérte. Külföldi szakértők bevonásával folyt a munka, majd az így megszülető eredményeket 1983-as lelkészkonferenciák részletesen megtárgyalták.
- A Magyarországi Református Egyház VIII. Budapesti Zsinatának ötödik ülésszaka 1985. április 17-én délelőtt ünnepi ülést tartott és nyilatkozatot

[4] Bartha Tibor (szerk.): *Tanulmányok az evangélium szerint reformált keresztyén gyülekezet istentiszteletéről*, kézirat, 1977.

[5] *Istentiszteleti Rendtartás a Magyarországi Református Egyház számára*, Megállapította a VIII. Budapesti Zsinat 1985. április 17-én megnyílt 5. ülésszakának 17. sz. határozatával, Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1985, 9.

[6] E program legfőbb jellemvonása a szociáletikai kérdések fontosságának hangsúlyozása, ami az emberszeretet és istentisztelet megélésének kettős parancsolatában kodifikálódik. A szolgálat teológiájának kifejtését lásd bővebben: Bereczky Albert: *A keskeny út*, Budapest, Református Egyetemes Konvent Sajtóosztálya, 1953.

> adott ki „Hazánk felszabadulásának 40. évfordulóján." Délután elfogadta az Istentiszteleti Rendtartást, helyesebben annak valamilyen állapotú szövegtervezetét. A Zsinati Elnökség megkapta a jogkört, hogy a Liturgiai Bizottság közreműködésével és a zsinati tagok ülésen megfogalmazott észrevételeinek figyelembe vételével sajtó alá rendezze és kiadja Egyházunk új liturgikus könyvét.[7] A Zsinat az új Istentiszteleti Rendtartás használatát 1986. január 1-jétől rendelte el, ha addig elkészül.[8]

Az 1985-ös Istentiszteleti Rendtartás megszületése előtt tizenhét évvel, 1968 húsvétja előtt a Magyarországi Református Egyház szolgálatban lévő lelkészei egy kérdőívet kaptak a kezükhöz. Az 1070/1968-as sorszámot viselő kérdéssorban a tervezett új Istentiszteleti Rendtartás összeállítása érdekében kérdéseket tettek fel nekik.[9] Sajnos a levéltári adatok alapján nem egyértelmű, hogy pontosan kik szerkesztették a kérdőívet.[10]

A kérdőívek és a válaszok később dobozba kerültek, a Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára (később MREZSL) őrzi őket.[11] 1968-ban a jelenlegihez hasonlóan huszonhét református egyházmegye volt Magyarországon. A MREZSL-ben tizenhárom egyházmegye válaszait találtam meg. Fekete Ágnes tíz évvel ezelőtti kutatásához képest most biztosan nincs meg (lappang) három egyházmegye leadott anyaga. Ezek a Békési, Borsodi és Budapest–Északi

[7] Pap Ferenc megjegyzi, hogy figyelemre méltó az előzéklap versóján olvasható információ is: „Összeállította Magyarországi Református Egyház Doktorainak Kollégiuma Dr. Bartha Tibor tiszántúli püspök, a Zsinat lelkészi elnöki irányításával. Bartha püspök irányította a munkálatokat, a többi magyarországi püspök csak „átnézte" a könyvet, miközben a Zsinat állapította meg." *Istentiszteleti Rendtartás a Magyarországi Református Egyház számára*,1985, 2; Pap Ferenc: *Harminc éves az Istentiszteleti Rendtartás, Zárójeles és lábjegyzetes úrvacsorai kérdéseink nyomában*, in Zsengellér József – Kodácsy Tamás – Ablonczy Tamás (szerk.): *Felelet a mondolatra. Tanulmányok a 60 éves Bogárdi Szabó István tiszteletére*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem – Pápai Református Teológiai Akadémia – L'Harmattan, 2016, 337.

[8] *Istentiszteleti Rendtartás a Magyarországi Református Egyház számára*, 2.

[9] Az 1985-ben megjelent Istentiszteleti Rendtartás összefoglalója nem említi az 1968-as országos liturgiai felmérést mint a Rendtartás kialakításához vezető egyik lépcsőfokot. *Istentiszteleti Rendtartás a Magyarországi Református Egyház számára*, 7–11. Az 1977-ben kéziratként megjelent *Tanulmányok az evangélium szerint reformált keresztyén gyülekezet istentiszteletéről* című munka *Az istentisztelet theológiája és gyakorlata a XX. században, Erőfeszítések az egységes liturgia kialakítására* című fejezet szintén nem tesz a felmérésről említést. Bartha Tibor (szerk.): *Tanulmányok az evangélium szerint*, 211–216.

[10] Fekete Ágnes: *Liturgia és idő, a magyar református istentiszteleti gyakorlat egy 1968-as és egy mai felmérés tükrében*, Doktori értekezés, Budapest, 2013, 145.

[11] Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára (MREZSL), 4.i. fond Tanulmányi Osztály iratai, III. Tanulmányi munkák, A Liturgiarevízió, Egyházközségi javaslatok, vélemények, 1968, 1. d.

Református Egyházmegyék válaszai. A többi egyházmegye válaszairól egyelőre nincs információnk.

A válaszok összesítését az espereseken kívül más nem végezte el annak ellenére, hogy a Nyírségi Református Egyházmegye beszámolója szerint a kérdőív kézhez vétele előtt a lelkészek alapos útmutatást kaptak arról, hogy az ügy fontossága miatt lehetőleg mindenkinek komolyan kell vennie a válaszadást.[12] Sokan egyáltalán nem válaszoltak a kérdésekre.[13] Akadnak olyanok is, akik a gyülekezetre, az időpont alkalmatlanságára, az egyházi élet terméketlenségére vagy más elfoglaltságra hivatkozva csak levelet küldtek a válaszadást megkerülve (pl. Somogyi Református Egyházmegye, Bolhás).[14] Találunk olyat is, amikor egyszerűen kihúzták a keresztségre vonatkozó kérdést (pl. Felsőszabolcsi Református Egyházmegye, Hete).[15] Vannak olyanok is, akik válaszoltak ugyan, de ez egy-két szónál nem jelent többet, és az akkori liturgiai renddel, az 1931. óta használatban lévő Istentiszteleti Rendtartással való egyetértést fejezték ki.

Kutatásomban a keresztségre vonatkozó két kérdést és az azokra adott válaszokat vizsgáltam meg. Két kérdést tudunk rekonstruálni az egyes lelkészek válaszlapi bejegyzései alapján. Az első kérdés: *Szükséges-e a keresztelői rendtartás megváltoztatása?*

A második kérdés: *Szükséges lenne-e a jelenleg használatos kérdések megváltoztatása?* A második kérdés megválaszolásakor a lelkészeknek alkalmuk nyílt maguk által megfogalmazott kérdést is beküldeni a használatban lévők kiigazítására, kiváltására.

Az áttekintett válaszok között bizonyos visszatérő gondolatokat, javaslatokat, problémafelvetéseket vehetünk észre, de a válaszadók jelentős része elégedett volt az akkor használatban lévő ágendával. Problémás helyzetek is adódtak a korábbi Istentiszteleti Rendtartás előírásaiból és az azóta megváltozott társadalmi, egyházi, politikai körülményekből. A '68-ban érvényben lévő rendtartás még a Horthy-rendszerben született meg, a felmérés időpontjában azonban a kommunista hatalomátvételt követően egy egyházellenes korszakban, a Kádár-rendszerben vagyunk. A Magyarországi Református Egyháznak fel kellett adnia egy kivételével iskoláit, az iskolai hitoktatás jobbára megszűnt. A keresztelő alternatívájaként megjelent a névadó ünnepség, és egyre elterjedtebbé vált a polgári temetés az egyházi szertartás helyett. Sokan a jobb továbbtanulási lehetőségek miatt kerülték a templomot, nem konfirmáltak, és elfordultak az egyháztól. A református egyház fokozatosan tért veszített. A Rákosi-korszak „kemény

12 MREZSL, 4.i. fond, 569/1968.

13 MREZSL, 4.i. fond, Felsőszabolcsi Református Egyházmegye összefoglalója.

14 MREZSL, 4.i. fond, 85/1968, 9/1968, 5.

15 MREZSL, 4.i. fond, 9.

diktatúráját" felváltotta a Kádár-rendszer „puha diktatúrája," de ez még mindig az egyházi élet beszűkülését eredményezte.

A visszatérő témák a következők: a keresztelő helye az istentiszteleten, szülők, keresztszülők jelenléte a keresztelőn, egyházkelés szokásának felújítása, keresztelői ének, keresztelői beszéd, textus szükségessége, bevezető ige, igei intelem és a keresztelőkor elhangzó kérdések.

Ezek közül csak a keresztelő istentiszteleti helyével, a szülők, keresztszülők szerepével és a keresztelői kérdésekkel kapcsolatos válaszokkal tudunk foglalkozni a tanulmány terjedelmi korlátai miatt.

A keresztelő helye az istentiszteleten

A felmérés elkészítésekor hatályban lévő rendtartás javaslata alapján a keresztelő bevett helye az istentisztelet vége, a megáldás és az utolsó éneklés között van. A hétközi istentiszteletek igen gyakoriak voltak, ezért az esetek java részében a keresztelők hétközi istentiszteletek alkalmával történtek meg. A rendtartás készítői elképzelhetőnek tartották, hogy nagyobb gyülekezetekben egy állandó hétközi napot jelöljenek ki a keresztelőkre. A felmérés elkészültekor azt látjuk a visszajelzések alapján, hogy az istentisztelet végi keresztelő problémás a csak erre a részre érkező keresztelős családok miatt. A lelkészek és a gyülekezeti tagok egy része emiatt függelékalkalomnak tekintette a keresztelőt.

A teljesség igénye nélkül néhány példán keresztül mutatjuk be, hogy a lelkészek miként látták az istentisztelet végi keresztelők helyzetét.

Hatvan lelkipásztora is azt hangsúlyozta, hogy „a keresztség sákramentumának kiszolgáltatása ne legyen különálló istentisztelet utáni függelék, amelyhez a gyülekezetnek nincs köze [...] fennálló ének után kaphatna helyet".[16]

Gyöngyösön azért tartották fontosnak a keresztelő istentisztelet elején való elhelyezését, mert „így az egész gyülekezet imádságos résztvevője lehet és a család is érezheti az egész gyülekezet szeretetét".[17]

A Nyírségi Református Egyházmegyében lévő Tiszadada lelkésze azt a javaslatot tette, hogy a keresztelő legyen az istentisztelet kezdete előtt fél órával, ami így általánosságban azt jelentené, hogy tíz órai kezdet esetén fél tíztől lehetne a keresztelő. Praktikus indokokat sorolt fel javaslatának alátámasztására. „A gyülekezet figyelmét elvonja a rendszerint késve jövő szülők, keresztszülők, kik a templomon végig jönnek előre. [...] a gyermek rendszerint sír, s ezzel mind a

[16] MREZSL, 4.i. fond, 14.
[17] MREZSL, 4.i. fond, 13.

lelkészt az igehirdetés, mind a gyülekezetet az igehirdetés zavartalanságából zökkenti ki."[18] Ha az istentisztelet előtt lenne a keresztelő, a gyülekezetet is bevonzaná a templomba, mert a templom előtti ácsorgás helyett beülnének a szertartásra. A korábban végződő istentisztelet a keresztelős család számára is praktikus lenne, mert a családi ebéd előkészítése is könnyebbé válna.[19]

Az Egervölgyi Református Egyházmegyéhez tartozó Mezőnagymihály lelkészétől nagyon keserű sorokat olvashatunk a keresztelő jelentéktelenségét látva. „A keresztelési istentisztelet helye problematikus, mert az istentisztelet végére került. Városi gyülekezetekben, de falusiakban is ez a pillanat nem mindig alkalmas. Vége van az istentiszteletnek, mindenki rohan, siet, mozgás és mászkálás van, vagy ha nincs, akkor a lelkész siet. Úgy néz ki, mintha olyan mellékes helye lenne a liturgiában, pedig nagy fontossága van."[20] A felsorolt példák ízelítőt adnak arról, hogy a felmérés idején a lelkészek egy részében élt a vágy, hogy megszűnjön a keresztelők függelékjellege, és jobbnak látták volna, ha az istentisztelet elejére kerül.

Az 1985-ben kiadott Istentiszteleti Rendtartás szerint a keresztelés továbbra is az istentisztelet prédikációs részét követi, tehát az istentisztelet végén maradt.[21] A keresztelés az 1990-es években, zsinati hivatalos döntés nélkül folyamatosan került a gyülekezetek többségében az istentisztelet elejére. A szertartás liturgiai, homiletikai szempontból továbbra is őrzi függelékjellegét, csak most az úrnapi istentisztelet elején van. A keresztelő családok jó része a keresztelési rész után távozik az istentiszteletről, a lelkészek pedig nem egyszer a hirdetések között úgy hirdetik a megtörtént keresztelést: istentiszteletünk előtt megkereszteltük X. Y. Z. nevű gyermekét.

Szülők, keresztszülők jelenlétének kívánalma

A keresztelő rendjéhez tartozik az a minden egyházmegye válaszadói között visszatérő égető probléma, hogy a szülők és keresztszülők hiányosan, vagy egyáltalán nem voltak jelen a keresztelőn.[22]

[18] MREZSL, 4.i. fond, 569/1968, 27.

[19] Uo.

[20] MREZSL, 4.i. fond, 2580-378/1968, 11.

[21] *Istentiszteleti Rendtartás a Magyarországi Református Egyház számára*, 1985, 362–363.

[22] Tóth Ferenc: *Liturgika,. mellyben A' Helvétziai Vallástételt követö Ekklésiáknak Egyházi Tzeremóniáik, Rendtartásaik, és az Egyházi Szolgáknak azok körül való foglalatosságaik, s' kötelességeik adatnak elöl*, Győr, készítette és kiadta Tóth Ferenc, 1810, 136–137.

Alsódobsza lelkésze a keresztszülői intézményt mint komasággá silányult szokást kérdőjelezi meg. Szerinte, ha a keresztszülő tanú, akkor a gyülekezet könnyűszerrel helyettesítheti az alkalmatlan jelölteket. Hozzáteszi, hogy egyet tud érteni azon lelkészkollégáival, akik ilyen esetekben nem teszik fel a második, a szülők, keresztszülők feladataira vonatkozó kérdést.[23] Semjén lelkésze válaszában utalt arra, hogy a szigorúan vett gyermekkeresztség esetében elvárható lenne, ha csak azokat a csecsemőket keresztelnék meg, akiknek legalább egyik szülője kéri azt, és jelen is van a szertartáson.[24]

A Nagykunsági Református Egyházmegye kötelékébe tartozó Abádszalókon a lelkész a szülők jelenlétét kívánatosabbnak tartja, mint a keresztszülőkét. Döbbenetes lemondás van a következő sorokban: „Ha egyáltalán a keresztszülői intézményt fenntartjuk, neveljük rá a gyülekezetet, hogy keresztszülő csak református legyen."[25]

A Komáromi Református Egyházmegyéhez tartozó Tatán megkívánták volna, hogy mindkét szülő a gyermek mellett álljon, hogy ne csak a keresztszülők és az édesanya ügye legyen a gyermek nevelése, illetve neveltetése, hanem az édesapa is érezze a gyermek hitben való nevelésének Isten előtt való komoly felelősségét.[26]

A keresztelői kérdések

Az 1930-as Istentiszteleti Rendtartásban szereplő két keresztelői kérdéssel kapcsolatban is véleményt lehetett nyilvánítani az országos liturgiai felmérésben.[27]

Az első kérdés így hangzott:[28] „Akarjátok-e, hogy e kisded az Atya-, a Fiú-, és a Szentlélek-Isten szövetségébe, a keresztyén anyaszentegyházba, a szent keresztség által befogadtassék?"[29]

Többen feleslegesnek ítélték az első kérdést. A nagykunsági Törökszentmiklóson így írt a lelkész: „elhozták a gyermeket, ezzel a cselekedetükkel bizonyságot

[23] MREZSL, 4.i. fond, 146/1968, ad. 17/1968, 2.
[24] MREZSL, 4.i. fond, 146/1968, 21.
[25] MREZSL, 4.i. fond, 152/1968, 1.
[26] MREZSL, 4.i. fond, 325/1968, 29.
[27] *Istentiszteleti Rendtartás a Magyar Református Egyház számára.* Megállapította az országos zsinat 1929. évi 550. számú határozatával, Budapest, 1930.
[28] Az Északpesti Református Egyházmegye esperesi hivatala által írt beszámolója alapján ebben az egyházmegyében így szólt az első kérdés: „Valljátok-e magatokra nézve Jézussal: »aki hisz és megkeresztelkedik üdvözül?« Felelet: Valljuk." MREZSL, 4.i. fond, Északpesti Református Egyházmegye hozzászólása.
[29] *Istentiszteleti Rendtartás,* 15; Ravasz (szerk.): *Ágenda,* 97.

tettek már."[30] Tiszaroff lelkésze azzal erősített rá erre a véleményre, hogy megfogalmazása szerint az első kérdés „komolytalannak minősíti a szülők elhatározását." Debrecen egyik lelkésze „szinte ostobán feleslegesnek"[31] bélyegezte az első kérdést, amit saját bevallása szerint nem is tett fel a gyermeküket elhozó családnak.[32] Kenderes (Nagykunsági Református Egyházmegye) lelkésze szerint elegendő lenne egy kérdés is, „melyben a fogadalmat teszik a szülők és a keresztszülők. Mivel azzal az elhatározással hoztátok..."[33]

Fót,[34] Vác, Váchartyán és Őrszentmiklós lelkészei is hangot adtak azon kétségüknek, hogy az első kérdésben szereplő keresztség általi befogadás valóban helyes megfogalmazása-e a keresztség titkának. Utóbbi három település lelkészei egy közös választ küldtek be, melyben az első kérdést erősen kritizálták azzal, hogy szövetségteológiai szempontból nem állja meg a helyét.

> „A gyermek a keresztség előtt is tagja, ha tagja, az Isten szövetségének. A jelenlegi kérdésből úgy tűnik, mintha a keresztséggel mi vennénk fel őt az Isten szövetségébe, holott a szövetségi theológiai értelmében a keresztség Isten pecsétje, melyben ő jelenti ki azt a kegyelmét, hogy a gyermeket magáénak tekinti. Mi is annak kell, hogy tekintsük mindaddig, míg életével ennek ellenkezőjét nem bizonyítja."[35]

A második kérdés így hangzik: „Ígéritek-e, hogy e kisdedet mostantól fogva úgy nevelitek és neveltetitek, hogy az Atya,- Fiú, és a Szentlélek-Istenbe vetett hitéről majd ő maga önként tegyen vallást a gyülekezet előtt?"[36]

A második kérdéssel kapcsolatban a legtöbb kritikát a „majd ő önmaga tegyen vallást a gyülekezet előtt" rész kapta a homályos megfogalmazás miatt. Visszatérő meglátásként jelenik meg, hogy a szöveget konkretizálni kellene, és a „majd" helyett a konfirmáció alkalmával tett fogadalmat kellene belefoglalni a kérdésbe. Váralja lelkésze tanácsosnak tartotta volna, ha a keresztelői kérdésekben utalás lenne a konfirmációra, a konfirmációi kérdésekben pedig a keresztelésre.[37]

A „neveltetés" kitétel több lelkész számára is gondot okozott, és elhagyhatónak vélték. Ennek egyik oka abban keresendő, hogy többen is annak a véleményüknek

[30] MREZSL, 4.i. fond, 152/1968, 46-II/1968, 36.
[31] MREZSL, 4.i. fond, 115/1968, 4.
[32] Uo.
[33] MREZSL, 4.i. fond, 152/1968, 7.
[34] MREZSL, 4.i. fond, 11.
[35] MREZSL, 4.i. fond, 21.
[36] *Istentiszteleti Rendtartás*, 1930, 15-16. Ravasz (szerk.): *Ágenda*, 97.
[37] MREZSL, 4.i. fond, 3650-560/1968, 26.

adtak hangot, hogy a „neveltetés" az egyházi iskolák korára vonatkozott, amely lehetőség 1968-ban nem vagy csak nagyon szűkös keretek között volt adott.

Tiszadadán a lelkész annak a félelmének adott hangot, hogy a második kérdés a kommunista politikai környezetben szembe állít az iskolai neveléssel, ami a kettős nevelés veszélyét hordozza. Szerinte ezzel az egyház túl nagy felelősséget tesz a szülők vállára. A második kérdés tartalmát tekintve Isten, az egyház és embertársaink szeretetének, szolgálatának kellene hangsúlyt kapnia. Maga is érezte, hogy nemcsak erről van szó, de erről is.[38] Alsónyéken (Tolnai Református Egyházmegye) fontosnak vélték a „neveltetés" kitételt, hisz a konfirmációra való felkészítés is neveltetés.[39]

Összegzés

A keresztelői szertartás rendjére nézve a következő megállapításokat tehetjük az áttekintett válaszok tükrében. A beérkezett 416 válaszból több mint a válaszadók fele, 214 lelkész vagy lelkészkör semmilyen változtatást nem akart a keresztelői szertartásban. Sokuknak semmilyen véleménye nem volt (Somogyi Református Egyházmegye, Nagybajom),[40] válaszuk rövidségéből – ami egy-két szót tesz ki – arra következtethetünk, hogy nem foglalkoztak különösebben a kérdőívvel, vagy valóban kifogástalannak tartották a fennálló rendet.

A legtöbben egyetértettek abban, hogy a keresztelőnek az istentisztelet részévé kell válnia, gyülekezeti eseménynek kell lennie. Nem lehet különálló alkalom vagy az istentisztelet utáni függelékalkalom. Ennél méltóbb helyet kell biztosítani a sákramentumnak. Az érdemben válaszolók közül sokan helyesnek gondolták, hogy a szülők és a keresztszülők jelenléte elvárható, és meg is kell követelni azt.

Láthatjuk, hogy számos ponton problémás volt a szertartás rendje, nem volt igazi egység a sákramentum kiszolgáltatásának tekintetében sem. A rend mellett a teológiai közös nevezőt is hiányolhatjuk, mert még abban sem volt egyöntetű a vélemény, hogy ki és mikor veszi fel a gyermeket a Szentháromság Isten szövetségébe, és hogy az valójában kinek a dolga.

Az ellenséges politikai környezetben voltak, akik inkább visszavettek volna az elvárásokból. Nem lenne szabad számon kérni a „neveltetést". Mások ezzel ellentétben következetesen kiálltak volna egyfajta rend mellett, amely a szülők és helyenként a lelkész, valamint a gyülekezet felelősségét is erősen számon kérte

[38] MREZSL, 4.i. fond, 569/1968, 27.
[39] MREZSL, 4.i. fond, 3650-560/1968, 54/1968, 1.
[40] MREZSL, 4.i. fond, 85/1968, 14/1968, 27.

volna. Néha az az érzésünk támadt a válaszokat olvasva, hogy az egymást nem vagy csak alig ismerő lelkészek egyházmegyéket és az országot átívelően vitát folytattak, amelyben saját tapasztalatok, meggyőződések, érvek és ellenérvek feszültek egymásnak úgy, hogy erről a vitáról nem is tudtak. Kérdés azonban, hogy e nagyon széles véleményspektrumon mozgó, sokféle tapasztalattal és praktikus megfontolással bíró, a liturgia ügyét magáénak érző vagy éppenséggel hanyagolható dolognak tekintő lelkész elképzelhető-e egy olyan táborban, ahol az egységre és egységes liturgiára való törekvés elérhető célnak mutatkozik?

A felmérés eredményeit szinte biztos, hogy nem vették figyelembe az új Istentiszteleti Rendtartás kidolgozásánál, ami nehezen érthető annak ismeretében, hogy az egyházvezetés mennyi energiát fektetett abba, hogy a lelkészeket párbeszédre bírja az új liturgiáról. A kezdeményezés jó volt, mert a válaszok tükröt tartanak arról, hogy a gyülekezetben szolgáló lelkészek milyen gondokkal néztek szembe nap mint nap, milyen kérdések, kétségek gyötörték őket arról, hogy helyes-e az, amit egyik napról a másikra Isten dicsőségére Isten tiszteletként gyakorolnak. Sajnálatos, hogy ez a párbeszéd nem teljesedhetett ki.

Levéltári források

Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára (MREZSL), 4.i. fond Tanulmányi Osztály iratai, III. Tanulmányi munkák, A. Liturgiarevízió, Egyházközségi javaslatok, vélemények, 1968, 1. d.

Irodalom

Ágenda a Magyar Református Egyház Liturgiás Könyve, Budapest, Magyarországi Református Egyház, 1927.

Bartha Tibor (szerk.): *Tanulmányok az evangélium szerint reformált keresztyén gyülekezet istentiszteletéről,* kézirat, 1977. (Stencilezett tanulmánykötet.)

Bereczky Albert: *A keskeny út,* Budapest, Református Egyetemes Konvent Sajtóosztálya, 1953.

Fekete Ágnes: *Liturgia és idő, a magyar református istentiszteleti gyakorlat egy 1968-as és egy mai felmérés tükrében,* Doktori értekezés, Budapest, 2013.

Istentiszteleti Rendtartás a Magyarországi Református Egyház számára, Megállapította a VIII. Budapesti Zsinat 1985. április 17-én megnyílt 5. ülésszakának 17. sz. határozatával, Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1985.

Pap Ferenc: *Báthori Gábor (1755–1842) liturgiai öröksége és a Pesti Egyház Ágendája (1796) a korszak összefüggésében,* in Pap Ferenc (szerk.): *Illés lelkével. Tanulmányok Báthori*

Gábor és Dobos János lelkipásztori működéséről, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan, 2012, 9–201.

Pap Ferenc: *Harminc éves az Istentiszteleti Rendtartás, Zárójeles és lábjegyzetes úrvacsorai kérdéseink nyomában,* in Zsengellér József – Kodácsy Tamás – Ablonczy Tamás (szerk.): *Felelet a mondolatra Tanulmányok a 60 éves Bogárdi Szabó István tiszteletére,* Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem – Pápai Református Teológiai Akadémia–L'Harmattan, 2016, 337–355.

Ravasz László (összeállító): *Istentiszteleti rendtartás a Magyar Református Egyház számára*, Megállapította az Országos Zsinat 1929. évi 550. számú határozatával, Budapest, Magyarországi Református Egyház, 1930.

Tóth Ferenc: *Liturgika, mellyben A' Helvétziai Vallástételt követö Ekklésiáknak Egyházi Tzeremóniáik, Rendtartásaik, és az Egyházi Szolgáknak azok körül való foglalatosságaik, s' kötelességeik adatnak elöl,* Győr, készítette és kiadta Tóth Ferenc, Győr, 1810.

A REJTŐZKÖDŐ SZÉPSÉG

Karl Barth teológiai esztétikája Luther Márton *theologia crucis*ának kontextusában

Veres Ábel

Bevezetés

Teológiai tanulmányaim elején a legfontosabb szempontnak keresztyén hitünk megőrzését és megvédését tartottam, melynek alapja egy a világ és a Biblia felől kikezdhetetlen gondolatrendszer. Ennek mentén kezdtek el érdekelni a teista istenérvek, hogy a majd vitába szálló partnereket egy sakkmester gyakorlottságával győzhessem le. Idővel az istenérvek eme zárt rendszerében kezdett zavaró tényezővé válni a testet öltött Isten, hiszen paradox jellege az egyre jobban elsajátított gondolatrendszer alapját és motivációját kérdőjelezte meg. Luther *Heidelbergi disputáció*ját megismerve rá kellett ébrednem, hogy a keresztet figyelmen kívül hagyó teológus a lutheri értelemben vett „dicsőség teológiáját" képviseli. A korábban általam kreált istenképpel előidézett űrt Luther keresztteológiája mellett Barth krisztocentrikus megközelítése töltötte be. Tehát Luther és Barth mint az *Isenheimi oltár* Keresztelő Jánosa mutattak számomra, és mutatnak műveik által most is a megfeszített Krisztusra. Ezek alapján Luther korai műveiben – már a 95 tételben és a *Heidelbergi disputáció*jában is – megjelenő *theologia crucis* és a Barth esztétikájában felragyogó *theologia gloriae* egymásnak feszülése kérdéseket ébresztett bennem. Barth követi a reformátorok teológiáját, és gyakran fogalmaz meg kritikát is velük szemben, azonban a dicsőség újrafelfedezése a keresztben egy abszolút Lutherrel ellentétes megközelítése a kereszt teológiájának. A kérdés tehát képletesen szólva nem más, mint hogy a tekintetünket a megfeszítettre irányító Keresztelő János több oldalról is mutathat-e a Krisztusra?

A kereszt szépsége

Luther Márton *theologia crucis*ról szóló tanítása explicit módon először a *Heidelbergi disputáció*ban jelenik meg, majd pedig az egész teológiáját áthatva a *Deus absconditus*ról szóló fejtegetéseiben is előkerül. Így az Erasmus ellen meg-

fogalmazott *De servo arbitrio* (1525) című vitairaton és az Ézsaiás könyvéről szóló előadásokon (1527–30) keresztül egészen a Genezis-előadásokig (1535–45) meghatározó teológiai hangsúllyal jelenik meg a *theologia crucis*, valamint az abból fakadó *Deus absconditus* kérdésköre.[1]

A reformátor 1518-ban bemutatott *Heidelbergi disputációjá*ban megállapítható, hogy nemcsak a *theologia crucis*t, hanem teológiájának alapjait is vázolta, mivel a „Krisztus művéről szóló tan [Luther] számára is a teológia legbelső szentélye."[2] Már a 95 tételben felsejlett a bűnbánatról (1. tétel), Krisztusról (58. stb.), Isten igéjéről (53.) és a keresztről (93.) szóló „kijelentésteológia"[3], melynek megismerésére a heidelbergi Ágoston-rendiek is törekedtek, ezért 1518-ban felkérték Luthert, hogy ismertesse újnak tűnő teológiáját. A teológiatörténetben meghatározó *Heidelbergi disputáció* alapja pedig nem más, mint a lutheri *theologia crucis*, éppen ezért a kereszt esztétikájának tárgyalása során is a disputáció antitetikus fokalitására összpontosítunk.

Maga a *Heidelbergi disputáció* – mivel nem egy teológiai esztétikai program vitairata – explicit nem foglalkozik a szépség fogalmával, azonban a reformátori teológia alapjaként nemcsak a kegyelemből hit általi üdvösség jelenik meg a disputáció témájaként, hanem Isten dicsősége is, amely egyedül Krisztus által válik igazán megismerhetővé. Ez a megismerés viszont a skolasztikus teológiához képest különös és paradox módon történik, mivel a „mindig mutatósnak és jóknak" tűnő emberi cselekedetek „megvizsgálva mégis halálos bűnök", valamint az Isten általi „ékteleneknek és bajthozóaknak" tűnő cselekedetek „a valóságban halhatatlan érdemek". (3. és 4. tétel) Luther antropológiai szempontból a Gal 3,10 alapján az Istent kizáró és az ember számára halálos bűnökre mutat rá (3. tétel), a Róm 2,21 alapján pedig az emberi cselekedeteket az Ágoston által felvázolt bűnös szándékkal kapcsolja össze, mely szerint az ember önmagában nem képes nem vétkezni *(non posse non peccare)*.[4] Teológiai szempontból az Ézs 53,2-t idézi, melyben Isten istenségéhez nem tartozik sem szépség, sem kedvelhető küllem, mely az ember számára gyönyörködtető lenne.[5] Ebben a megkülönböztetésben már kezd kirajzolódni a Luther által elválasztott *theologia gloriae* és *theologia crucis*, melyben a reformátor nem két teológiát, hanem két teológust

[1] Walther von Loewenich: *Theologia Crucis. A kereszt teológiája Luthernél*, ford. Mády Katalin, Budapest, Magyarországi Luther Szövetség, 2000, 23–34.

[2] Uo., 16.

[3] Uo., 20. Az eredeti magyar fordításban „kinyilatkoztatási teológia" szerepel, ezt a 20. században megjelenő kijelentésteológia párhuzamára való tekintettel „kijelentésteológiaként" használjuk.

[4] Luther Márton: *Heidelbergi disputáció*, ford. Nagybocskai Vilmos, Budapest, Magyarországi Luther Szövetség, 1999, 18. (3. tétel magyarázat.)

[5] Uo.

jelöl meg, ahogyan erre Gerhard Forde is rámutat. A *theologus gloriae* „Isten láthatatlan dolgait az ő teremtett műveiben felfogva szemléli." (19. tétel) Vele szemben a *theologus crucis* „Istennek látható műveit, azaz a »hátát« a szenvedésekben és a keresztben szemlélve fogja fel." (20. tétel) Így az isteni szépségről alkotott középkori felfogás, amely a lét, az egység, a jóság és az igazság transzcendenciájával együtt definiálta a valóság egészét, megkérdőjeleződött a lutheri teológia által.[6] A dicsőség teológusa, aki magának kedvezve a „a rosszat jónak, a jót rossznak mondja" (21. tétel), a kereszt előtt meghátrálásra kényszerül, a kereszt ugyanis nem hallgat, hanem folyamatosan az álarcok mögötti bűnös ember álnokságát tárja fel, megtámadva ezzel az ember általi legjobbat.[7] A legjobbak között tartjuk számon a szépséget is, melyre nők és férfiak, serdülők és felnőttek egyaránt törekednek. Az ember vonzódik a szépséghez, így az a mindennapi motivációit is meghatározza. A középkori spekulatív teológia nem véletlenül jut el a lét, az egység, a jóság, az igazság és a szépség kérdéséhez. Ezen elementáris alapok körülírása az embert megragadó tapasztalatokat definiálja, így pedig egy az ember számára *a priori* világban a *causa movens* következményeként a teológia körforgásába illeszthetővé válik a szépség spekulatív megközelítése is. A reformátor tehát a skolasztikus teológia szépségfogalmával is szembe kerül, de ennek primer oka nem a spekulatív teológiával való ellenkezés, hanem az önelégültség (11. tétel) és a megalázkodás (17. tétel) ellentétének kiéleződése. A Krisztus nélküli teológia és az abból építkező esztétika a kereszt támadása elleni védekezésképpen azt kérdezi Krisztustól, hogy: „Miért jöttél hát, hogy zavarj bennünket?"[8] A kereszt teológiája ezzel szemben az engedelmességre törekszik. Ez a reformátor életének történetében is megelevenedett, amikor is Luther szerzetessé válva a világról való lemondást választotta, „mert tudta, hogy csak az engedelmes képes hinni."[9] A *theologia gloriae* tehát azért mondja „a rosszat jónak, a jót rossznak" (21. tétel), mert a *hübrisz* az állandó lelepleződéstől tartva a megtévesztés útját választja. Ellenben „a kereszt teológusa azt mondja, ami a valóság." (21. tétel) Az új episztemológia tehát a kereszten végbement ἀποκάλυψις (leleplezés, kijelentés) ismeretében rejlik, merthogy az Istent és az embert elválasztó kárpit kettéhasadt (Lk 23,45), így pedig a valóság Isten látható művében, megkorbácsolt „hátán" vált szemlélhetővé.

[6] Mark C. Mattes: *Martin Luther's theology of beauty. A reappraisal*, Grand Rapids, Michigan, Baker Academic, 2017, 69–90.

[7] Gerhard O. Forde: *Ki a kereszt teológusa? Gondolatok Luther Heidelbergi disputációjáról*, ford. Fabiny Tibor és Tóth Sára, Budapest, Magyarországi Luther Szövetség, 2005, 14.

[8] Fjodor Mihajlovics Dosztojevszkij: *A Karamazov testvérek*, 1. köt., ford. Makai Imre, Budapest, Európa, 1982, 370.

[9] Dietrich Bonhoeffer: *Követés*, ford. Böröcz Enikő, Budapest, Luther, 2007, 27.

Luther kereszteológiája a megaláztatottságot komolyan véve Krisztus követésében az alázatosság és az engedelmesség teológiáját ismeri fel, amelynek „a szenvedésekben és a keresztben szemlél[t]" (20. tétel) szépség felismerése is következménye. Ez viszont kiszorítja a pusztán emberi esztétikát a kereszt teológiájából, hiszen a szépség Isten átformáló ereje által a μετάνοια esztétikumán túl minden emberi szépséget kizár. Ennek kulminációja a 28. tételben az egész disputációt meghatározó kettősség, mely az evilági „természetes logikát" megkülönbözteti „a nem evilági hit logikájától".[10] Az ember számára a szeretetre méltó „abból fakad, hogy valamit szeretetre méltónak talált" (28. tétel). A dicsőség teológiájának esztétikája tehát nem magán kívül – és a városon kívüli Golgotán – kezdődik, hanem önmagával, így az engedelmesség hiányában a szépség gyökere – még ha metafizikai megalapozással jár is – nem a keresztyénség szépségét keresi. Ezt mutatja be Isten szeretete, amely „nem megtalálja, hanem megteremti azt, ami számára szeretetre méltó" (28. tétel), azaz már az 1Móz 1–2-ben és a Golgotán is az Isten szerinti szépség teremtetik meg. Ezen túl Luther azt is megállapítja, hogy Isten éppen „azért szereti a bűnösöket, a gonoszokat, a bolondokat és a gyengéket, hogy igazzá, jóvá, bölccsé és erőssé tegye őket."[11] Ez pedig arra mutat számunkra, hogy a dicsőséges teremtő szeretetének tárgya nem pusztán statikusan a tőle teljesen más emberre irányul, hanem a szeretet a teremtés művében követhető nyomon, melyben életre hívja teremtményét a teremtésben és az újjáteremtésben. Ehhez az újjáteremtéshez pedig a természetes logikával szemben nem önmagáért, hanem a bűnösök életéért vállalja a rútságot, és lesz „zúzott, [...] töviskoszorúzott, megcsúfol[t]" (RÉ21 493). Isten tehát úgy szereti a nem szerethetőt, hogy a természetes logika szerinti csúnyát szépnek, a bűnöst pedig igaznak tekinti – ezen teológiai következtetések a szépség teológiájára nézve is fontos következményekkel bírnak.[12] A krisztusi hasonlatosság paradox módon rámutat arra, hogy az önmagát vádló, aki a legrútabbként tekint magára, alázatosságából fakadóan elvárások nélkül – meztelenül – lép Isten elé, így Istennel egyetértésben ítélet alatt áll. Ez az alázat általi bűnbánat a legszebb, mert a felfedett rútság Isten dicsőségének fényében válik csak igazán megismerhetővé,[13] mégpedig azáltal, hogy a hibátlan Bárány szeretetből saját, kiválasztó státuszából megüresítve önmagát a szeretett bűnös helyére lép, amely így helyettes

[10] Horváth Orsolya: A keresztény gondolkodás fordulata: Luther Heidelbergi disputációja Heidegger filozófiájának kontextusában, in Horváth Emőke – Sarnyai Csaba Máté – Vassányi Miklós (szerk.): *Egyházi és vallási reformtörekvések régen és ma*, Budapest, Kairosz, 2020, 93–106.

[11] *D. Martin Luther Werke. Kritische Gesamtausgabe (Weimarer Ausgabe)*, Weimar, Böchlau, 1883, ff., (továbbiakban: WA) WA 1, 365, 8–10.

[12] Mattes: *Martin Luther's theology of beauty*, 69–90.

[13] Uo.

áldozata révén kiválasztottá lehet. „Ezért igaz: Aki a saját szemében a legromlottabb, az a legszebb Isten előtt, és ellenkezőleg, aki magát szépnek látja, az Isten előtt szégyenletesen csúnya, mert hiányzik belőle a fény, amellyel önmagát látná."[14]

Luther Márton reformátori teológiájának alapköve tehát Jézus Krisztus és a benne elkezdődött új teremtés.[15] Ez a reformátor módszeréből is kitűnik, amikor az *analogia entis* antropocentrikus teológiájának sorrendjét – mely az ember „hitelőzményére" (Aquinói Tamás) építkezve jut el a teremtő Istenig – szembeállítja a teológiával, mely a skolasztikus módszer fordítottja, hisz nem az *anologia entis* által meglévő „hitelőzmény", hanem a kegyelem általi hit vezet el Isten megismerésére.[16] A dicsőség és a kereszt teológusainak útjai már a megismerés előtt elválnak egymástól, mivel „ha szép, igaz, erős és jó vagy magadhoz, ez már tagadás és aljasság lesz benned Isten előtt. […] Ezért adjatok dicsőséget és bűnvallást Istennek, és éppen ez a dicsőség lesz a díszetek, és az Istennek tett bűnvallás lesz a szépségetek. A magad megerősítése pedig Isten megalázása lesz, ami téged illet."[17] A reformátor keresztesztétikáját tehát Krisztus műve határozza meg, melyben a csúnyák széppé tételének szeretete munkálkodik a szenvedések alá rejtőzött Istenben. A rejtőzködő Isten kettőssége a világ bölcsességét szégyeníti meg a keresztről szóló prédikálás bolondsága által (1Kor 1,21), a nyomorúságban rejtőzködő Krisztus pedig éppen a nyomor rejtettségében élők számára lehet láthatóvá. Ebben a rejtettségben Krisztus felismerése végleg elveti az ember „önmagára építő reménységét" (18. tétel), és az így teljesen Krisztusra támaszkodó embert az isteni szépség részesévé teszi. Ezzel Luther valójában a természetes logika szépségfogalmát iktatja ki a keresztről szóló beszédből, és ehelyett az újjászületett ember Krisztussal való egységében látja az evangélium szépségét, mely az örökkévalóságból érkezve Krisztus helyettes áldozata révén bontakozik ki a történelemben.

A kereszt dicsősége

Karl Barth teológiája és így teológiai esztétikája is a reformátori örökség teológiájára épül; ennek a szoros kapcsolatnak tudható be a lutheri antitetikus megfogalmazás tovább élése a barthi dialektikus teológiában, melyben felsejlik Luther

[14] WA 3, 176, 23–25.

[15] Fabiny Tibor: Összeegyeztethető-e Luther *theologia crucis*a Jonathan Edwards *theologia gloriae*jával?, in Puskás Attila – Perendy László – Lévai Ádám (szerk.): *Isten dicsősége – a teremtés szépsége. Teológiai tanulmányok*, Budapest, Szent István Társulat, 2020, 165.

[16] Uo.

[17] WA 4, 110, 21–26.

skolasztika ellen vívott harca is Barth és a liberális teológia küzdelmében.[18] Ebben a küzdelemben Friedrich Schleiermacher „istenérzetének" *(schlechthinnige Abhängigkeitsgefühl)* hangsúlyozása helyett Barth a reformátori teológia úttörő, szótériológiai fókuszú krisztocentrizmusát vette alapul, mely Luther Krisztusban való exkluzív üdvösségtanára építkezik.[19] Barth számára Jézus egész élete a kereszt árnyékában valósul meg, mivel a testet öltött Ige a ritkán felvillanó dicsőségen kívül magányosságban és megüresítettségben volt jelen.[20] Ezzel pedig Barth a reformátor *theologia crucis*ának visszhangjaként eleveníti fel Isten kijelentésének teljességét a kereszt erőtlenségében és megalázottságában a 20. század Egyházának.[21] Azonban Barth bármennyire is a *theologia crucis* útját kívánta képviselni a kijelentésteológiával, az általa felvázolt teológia mégis többek szerint *theologia gloriae*-nak bizonyult.[22] Ez alapján pedig a kereszten elrejtőző Isten Barth által bemutatott dicsőségét kell feltárnunk, hogy megállapíthassuk, Barth teológiai esztétikája valóban a reformátorral szembeni *theologia gloriae* útját járja-e.

Isten szépségének tárgyalása Barth számára a *gloria Dei* megismerését követő megfelelő kötetlenséggel *(in geziemender Beiläufigkeit)* adott válaszban lehetséges.[23] Így hát Barth Isten szépségéről megfogalmazott gondolatai az Isten ismeretéről szóló fejezetben (§§25–27.) közbevetve *(parenthesis)*[24] kerülnek tárgyalásra, melyben Isten rejtettsége (§27.) is jelentős szerepet kap. Isten ismeretét Barth az Isten valóságáról szóló fejezetben (§§28–31.) Isten szeretetével (§30.), örökkévalóságával és dicsőségével köti össze (§31.). Ezzel Barth nemcsak a protestáns teológiára kevésbé jellemző teológiai esztétikát alapozza meg újra, hanem azt Isten dicsőségének ragyogásában szemléli, mintegy szembe kerülve a lutheri polémiával.

A lutheri *theologia crucis* alapjai dominánsan Barth krisztocentrikus episztemológiájában jelennek meg, melyben az istenismeret tartalma Isten örökké-

[18] Michael Beintker: *Die Dialektik in der „dialektischen Theologie" Karl Barths. Studien zur Entwicklung der Barthschen Theologie und zur Vorgeschichte der „Kirchlichen Dogmatik"*, München, Chr. Kaiser, 1987, 101, 121.

[19] George Hunsinger: What Karl Barth Learned from Martin Luther, *Lutheran Quarterly*, vol. 13, 1999/2, 128–132.

[20] Barth Károly: *Kis dogmatika*, ford. Pilder Mária, Budapest, Országos Református Missziói Munkaközösség, é. n., 84.

[21] Hunsinger: *What Karl Barth Learned*, 134.

[22] Vö. Véghegyi Antal: Előszó, in von Loewenich: *Theologia Crucis*, 5–6.

[23] Karl Barth: *Kirchliche Dogmatik II/1*, Zürich, Theologischer Verlag, 1980, 754. (Továbbiakban: *KD*.).

[24] Vö. Karl Barth: *Church Dogmatics II/1*, ford. Thomas Forsyth Torrance, Edinburgh, T & T Clark, 1957, 663.

való akarata által Jézus Krisztusban vált megismerhetővé.[25] Barth *amor Dei*ről szóló tana is Luther keresztteológiájához kapcsolódik, mely szerint Isten szeretetének indítékai nem valamilyen eredendő emberi erényben vagy tulajdonságban rejlenek, hanem Krisztus keresztjén, így az *amor Dei* oka a szeretett személyen kívül, magában Istenben rejlik.[26] Éppen ezen megállapítás alapja a lutheri esztétikát visszhangzó barthi megállapítás: „Az *amabilis* az Isten szeretettévé lesz mint *amatus*. De nem azért lesz *amatus*, mert *amabilis!*"[27] Isten megismerése tehát nem függ sem az embertől, sem felsőbb hatalmaktól, mivel a teremtő ismerete csak az alapvető emberi hiányosságot beragyogó isteni dicsőség által lehetséges, mely az ember megismerési képtelenségét *(Erkenntnisunfähigkeit)* pótolja ki.[28] A gyenge emberi szemet kijavító dicsőség pedig a kereszten szenvedő Isten „hátán" ragyog, ahol „éppen Isten szépsége, amely Jézus Krisztus szépsége"[29] válik megismerhetővé. A kereszt rejtett, önmagáért való szépsége a „szenvedő Isten" és a „győzedelmes ember" szembenállását ismerteti, éppen ezért az emberi művészet nem élhet azzal a *hübrisszel*, hogy mint szerencsétlen vállalkozás – jó szándék, tehetség, leleményesség ellenére – a reprodukálhatatlan εικων του θεου (Isten képe) (Kol 1,15) reprodukciójára vállalkozzon.[30] Barth teológiai esztétikájában tehát inkább a helvét reformáció művészetértelmezése jelenik meg, szemben a lutheri művészetértelmezéssel, mely a wittenbergieknek szóló harmadik prédikációjában a képek birtoklása és készítése mellett szólal fel.[31]

Luther keresztteológiája a bűnbánat és a szenvedés kérdéskörén túl (vö. Kitamori, Moltmann, Metz) nagy hatással volt a protestánsok korai esztétikai gondolkozására is, melynek következtében a dicsőség teológiája pejoratív fogalommá vált.[32] Barth ezzel szemben a kereszt esztétikáját integratív megközelítésével a *theologia gloriae* kontextusába helyezi, helyet adva ezzel a szépség kérdéskörének mint az isteni dicsőség megértését segítő másodlagos segédfogalomnak *(nur ein Neben und Hilfsbegriff)*.[33] Erre a következtetésre Barth a

[25] Bruce L. McCormack: *Karl Barth's Critically Realistic Dialectical Theology. Its Genesis and Development 1909-1936*, Oxford, Clarendon Press, 1997, 456.

[26] *KD II/1*, 314.

[27] Uo.

[28] Uo., 729.

[29] Uo., 754.

[30] Uo.

[31] Luther Márton: *Nyolc böjti prédikáció Wittenberg népének 1522. március 9–16-ig*, ford. Szebik Zsófia, Budapest, Magyarországi Luther Szövetség, 1994, 22.

[32] Hans Urs von Balthasar: *The Glory of the Lord. Seeing the Form*, 1. köt., ford. Erasmo Leiva-Merikakis, San Francisco, Ignatius Press, 1982, 57–58.

[33] *KD II/1*, 739.

Zsolt 45,3 szépségről, valamint a Zsolt 104,1k dicsőségről szóló exegézise alapján jut, melyekben – az Énekek énekét is figyelembe véve – megállapítja, hogy „a szépség fogalma a Bibliában nem rendelkezik önálló jelentéssel […] Ez azonban nem jelenti azt, hogy ez jelentéktelen vagy akár idegen lenne a Bibliától."[34] Barth a biblikus megközelítéssel a szépség és a dicsőség *(theologia gloriae)* realitására mutat rá, mely a lutheri implicit szenvedésmisztika örömről való lemondását is meghaladja, valamint a lutheri diszjunktív teológiát (pl. betű és Lélek, törvény és evangélium, dicsőség és kereszt) integratív megközelítésével nem elválasztva, hanem egyiket a másikban[35] mutatja be. Így tehát Barth esztétikájában lehetőség van a kereszt dicsőségének bemutatására, mely Luther szépségről alkotott fogalmától abban tér el, hogy pusztán a teremtés művében valósul meg a szépség. A kereszt dicsőségének alapjai a reformátori teológiában már – a Barthra is nagy hatást gyakorló – Kálvin Jánosnál is jelen vannak, ugyanis a svájci reformátor szerint az egész teremtett világ az emberi célszerűségen túl szépséggel is bír, ez a szépséges világ pedig Isten dicsőségének színtere *(theatrum gloriae Dei)*.[36] Hasonlóan a reformátorokhoz, a szépség Barth számára is az isteniből való részesedés által lehetséges, de ennek a részesedésnek a bűnbánatot megelőzően, azaz Luthertől eltérően a „kijelentésben rejlő szépség"[37] az alapja. Éppen ezért a teológia mint a kijelentésre épülő tudomány a legszebb tudomány, sőt kapcsolódva a jó hírhez (ευαγγελιον) csak örömmel végezhető tudomány, melynek következtében nincs hely „komor arcok, morózus gondolatok és unalmas mondatok" számára sem.[38]

Luther keresztesztétikája mint az új episztemológia esztétikája „azt mondja, ami a valóság." (21. tétel), ezért tárgya a sötét emberi szív valóságának megismerése, valamint az emberi gonoszság felfedése Isten megvilágító szeretete által. Barth ezzel szemben megállapítja, hogy túl sok mindent kellene kihúznunk a Bibliából ahhoz, hogy csak a bűnnel kapcsolatos puritán szigort vegyük figyelembe, ugyanis Isten az emberhez való lehajlása által egyszerre ítéletet és irgalmat, halált és új életet hoz a világba, az újjászült szív pedig vágyakozva az öröm és a gyönyör ismeretében kiálthatja, hogy „Magasztalja lelkem az Urat, és ujjong az én lelkem megtartó Istenemben…" (Lk 1,46k), valamint, hogy „[ö]rüljetek az

[34] Uo.

[35] Barth Károly: *Evangélium és törvény*, ford. Pilder Mária, Budapest, Református Egyetemes Konvent Sajtóosztálya, é. n., 3. „…mint a frigyládába [ti. a törvény] *beléje van rejtve* és *el van zárva benne.*"

[36] Kálvin János: *Institutio. A keresztyén vallás rendszere*, 1. köt., ford. Buzogány Dezső, Budapest, Kálvin, 2014. 1.14.20. (134–135.)

[37] *KD II/1*, 744.

[38] Uo., 743.

Úrban mindenkor!" (Fil 4,4)[39] Barth tehát arra mutat rá, hogy Isten maga az öröm forrása, azaz a *fruito Dei* nem Athén hedonizmusát kínálja a keresztyénségnek, hanem azt az emberi lét nyomorúságát és romlottságát komolyan vevő bibliai tanítást[40] az örömről és a szépségről, melynek alapja Isten kijelentésében van. Ezzel pedig az esztéticizmus és a platonista ideatan keresztyénietlen megközelítésének útjait is lezárja, mivel Isten kijelentése nem a szépség által válik megismerhetővé, hanem a szépség mint segédfogalom Isten dicsőségének egy aspektusaként fejti ki hatását. Az isteni dicsőségben tárgyalt szépség teremti meg Isten szépségének az „alig leplezett platonizmus" nélküli tárgyalását, ugyanis az emberi törekvés helyett éppen a kijelentett dicsőség hatására válik megállapíthatóvá, hogy Isten szép. A teremtő Isten tehát azért *is* lehet az öröm forrása, mert hatalmához tartozó szépsége örömöt sugároz, így pedig óvatosan ugyan, de megközelíthető a teológia szépségfogalma, mivel a *theologia gloriae*-t nem kizárva továbbra is komolyan veszi Isten szeretetének fenségét, szentségét és igazságosságát.[41]

Barth ahogyan a *theologia crucis*t a *theologia gloriae* kontextusába helyezi, úgy a keresztet és a kereszt szépségét a Szentháromság teljességében mutatja be. Az isteni lény *(göttliches Wesen)* sajátos formája, szükségessége és értelme a háromságos lét, mely az isteni természet egységének és különbözőségének kijelentése révén örömöt hozva válik győzedelmessé, dicsőségében pedig széppé.[42] Az isteni szépség titka tehát Isten háromsága, melyet tagadva Barth szerint egy erőtlen, örömtelen, humortalan és visszataszító istenképet kapunk.[43]

A Szentháromság középpontja, lényege és dicsősége, ezáltal pedig maga Isten szépsége a Fiú munkája által tárul fel.[44] Jézus Krisztus, azáltal, hogy az Atya akaratát jelenti ki (Jn 12,45), a Szentháromságot hozza kapcsolatba az emberrel, méghozzá úgy, hogy a Logosz öröktől való létezésében ő maga képviseli és hordozza Isten szépségét az Atya tökéletes képmásaként,[45] mely a Szentháromság immanenciájában és ökonómiájában egyaránt jelenvaló. „Isten dicsőségének kisugárzása és lényének képmása" (Zsid 1,3) „Isten minden művének középpontjáról és céljáról, tehát rejtett kezdetéről"[46] ad kijelentést, ugyanis Isten ismeretét Isten rejtettsége elválasztja az embertől. Így tehát Barth teológiai esztétikájában a Szentháromság

[39] Uo., 740.
[40] Vö. Zsolt 5,12; 16,11; 37,4; 145,16; Péld 23,26; Ézs 9,3; 29,19
[41] *KD II/1*, 737, 741–742.
[42] Uo., 748.
[43] Uo. Vö. Tomas Ericsson „pókistenével" Ingmar Bergman *Úrvacsora* című filmjében.
[44] Uo., 749.
[45] Uo.
[46] Uo.

szépsége a *Deus absconditus* által lehet nyilvánvalóvá, mert Isten rejtettségében az igaz Isten Jézus Krisztusban megmutatkozó igaz emberségének csodája lett láthatóvá. A szétválaszthatatlan és összeelegyíthetetlen által bontakozik ki az emberiség számára a Szentháromság titka és szépsége, mely egyszerre van mozgásban és nyugalomban, hogy az isteni lény háromságos formája felfogható legyen a véges ember számára is.[47] Ennek esszenciája Krisztus testet öltésének felfoghatatlan önmegaláztatásban rejlik, valamint az embert érő szintén felfoghatatlan felmagasztalásban, mely Isten önként vállalt rejtettségben a kereszten válik igazán dicsőségessé.[48] Barth számára tehát Isten képének ismerete és szépsége Krisztusban lesz teljessé, amikor az ember megérti, hogy a teremtő hozzá alacsonyodott le, megjelenítve ezzel szeretetét, szabadságát és hűségét.

Barth keresztről szóló teológiai esztétikája sokkal inkább csap át a *theologia gloriae* kategóriájába, azonban krisztocentrikus iránya a Krisztusban adott kijelentéshez ragaszkodva nem tér el a kereszt teológiájától. Barth mindvégig – von Loewenichel egyetértésben – Luther *theologia crucis*át a reformátor teológiájának átfogó kifejtésének tartotta,[49] melyhez saját teológiája több ponton is szorosan kapcsolódik. Sőt Barth teológiája is a *„christum treyben"* hermeneutikáját képviseli, mely az isteni כָּבוֹד (dicsőség) ragyogásának bemutatásával nem a kereszt hangsúlyát veszi el, hanem éppen arra világít rá, hogy Krisztus megalázkodásában és megcsúfolódtatásában láthatjuk meg annak szépségét. Így tehát mivel „nem létezik olyan *theologia crucis*, amelynek a *teologia gloriae* ne volna kiegészítője".[50] Barth szépségről alkotott fogalma is Krisztus dicsőséges keresztjében válik szemlélhetővé, mellyel a nagypéntek teológiai hangsúlyát a húsvét dicsőséges ragyogásában hirdeti, hogy az ősgyülekezethez hasonlóan a keresztet mi is a feltámadás horizontján értelmezhessük. Ezek alapján megállapíthatjuk, hogy ahogyan Luther *theologia crucis*a és Jonathan Edwards *theologia gloriae*-ja megfér egymás mellett, ugyanúgy megfér Barth teológiai esztétikája is mint *gloria crucis* az anyaszentegyház *„Soli Dei Glori*át" éneklő kórusában.[51]

Barth keresztesztétikájának kritikája

Barth a szépség teológiáját a Szentháromság tökéletességén és dicsőségén keresztül mutatja be Isten Jézus Krisztusban tett kijelentése alapján. Ezzel Luther

[47] Uo., 751–752.
[48] Uo., 751.
[49] *KD I/1*, 179.
[50] Karl Barth: *Kis dogmatika*, 93.
[51] Fabiny: *Összeegyeztethető-e*, 178–179.

teológiai esztétikájával szemben nem pusztán Isten teremtő munkájában látja a szépséget, amely megvilágítja az ember rútságát és bűnösségét, hanem a lutheri *teologia crucis* által is hangsúlyozott alázatosság válik a szépség alapkövévé, melyben Krisztus rejtőzködés általi kijelentése juttatja el a Szentháromság dicsőségét a bűnben élő emberhez. Barth ezen esztétikai megközelítése több szempontból is gyümölcsöző a teológia számára, így például a nyugat-európai *„white colonial guilt"* politikai jelenség teológiai tárgyalása szempontjából is érdekes összefüggésekre lehetünk figyelmesek az alázat, megalázottság és önfeláldozás néplélekben élő képeivel kapcsolatban. Ezen túl Barth szépségről alkotott teológiai gondolatai az 1940-ben megjelent *KD II/1*-ben kerülnek tárgyalásra. Így az 1932–1948 közötti természeti teológiával kapcsolatos kritikájának csúcsán a legkézenfekvőbb,[52] hogy a szépség gyönyörködtető alapja a természettel, művészettel és kultúrával szemben a háromságos Isten Jézus Krisztusban való önkijelentésében bontakozik ki. Így válik a teológiai esztétika vágyat, élvezetet, magát a természetes logikát meghaladó cselekedetig, mely a krisztusi önfeláldozásban körvonalazódik. Ezzel tehát a teremtő dicsősége a keresztet bevilágítva teheti teljessé a szépségről alkotott fogalmunkat, úgy, hogy a tökéletes trinitárius szépség a szeretet formájában feltárja önmagát és ezen keresztül az ember teremtő által megszabott feladatát és helyét Krisztusban.

Barth esztétikáról és dicsőségről szóló értekezését Giorgio Agamben olasz filozófus illette komoly kritikával. Agamben szerint a teológusok legfőbb hibája a dicsőség tárgyalásakor, hogy a szubjektív dicsőséget összekötik az objektív dicsőséggel, azaz az ember dicsőségét Isten objektív dicsőségére való örömteli válasznak fogják fel, ezzel a körkörös érveléssel pedig a szubjektív dicsőséget valójában az objektív dicsőségnek tulajdonítják.[53] Ezt a teológiai szemléletet Agamben a politikai következtetések szempontjából nem tartja elfogadhatónak, ugyanis a „rend" fogalmához hasonlóan – mely Barth számára is problémás – a dicsőség is az isteni és emberi kétértelműsége révén pusztán „aláírásként" *(signature)* funkcionálhat adott társadalmi kérdéseknél.[54] Azaz Barth teológiai következtetése az Istennek engedelmeskedő és a szépséget és dicsőséget a teremtőnek tulajdonító magatartás terén a bizánci és az 1930-as évek Németországát idéző dicsőségszemléletet eleveníti fel.[55] „A kormány dicsőíti az országot, és az

[52] Attila Szekeres: Karl Barth und die natürliche Theologie, *Evangelische Theologie*, vol. 24, 1964/4, 232–236.

[53] Giorgio Agamben: *The Kingdom and the Glory. For a Theological Genealogy of Economy and Government*, ford. Lorenzo Chiesa, Matteo Mandarini, Stanford, California, Stanford University Press, 2011, 214.

[54] Uo.

[55] Uo., 215–216.

ország dicsőíti a kormányt. De a gépezet központja üres, és a dicsőség nem más, mint az ebből az ürességből áradó ragyogás, a kimeríthetetlen *kábod*, amely egyszerre tárja fel és fedi el a gépezet központi ürességét."[56] Ezzel pedig Agamben szerint Barth a bibliai dicsőségfogalmat (כבד/δόξα) helyezi át az esztétika semleges szférájába, és így a semleges szférába taszított esztétizálás a szépség *Herrlichkeit*ot depolitizáló eleme helyett elfedi és méltóságteljessé teszi a politikai erőt és uralmat.[57] Megállapíthatjuk, hogy Agamben ezen kritikája Barth *theologia gloriae*-jét a politikai elnyomás elméleti hättereként mutatja be.

Agamben valóban rámutat a „gépezet központjára", ugyanis ha az üres, akkor a szépségről és a dicsőségről nem kell beszélnünk, de nem is szemünkkel kell keresnünk azt, hanem a fülünkkel juthatunk engedelmességre a gépezet központjában uralkodó megfeszített feltámadottnak. Isten emberhez szóló élő szava kikerüli, hogy egy elnyomó rezsim megafonja legyen, mivel Isten élő szava az ember számára kisajátíthatatlan. Ezért is szól Isten igéje szó formájában, hiszen a „beszéd egyszeri, a hangok elszállnak, és soha többé nem lehet ugyanúgy mondani és érteni valamit, még akkor sem, ha hangrögzítőt használunk."[58] Ha a „gépezet központja üres", az nem jelenti azt, hogy az valóban üres, lehet, hogy csak a gépezetet szemlélő tartja üresnek, hiszen Barth szépségről és dicsőségről alkotott teológiai értekezése éppen az önmagát megalázni kész etikára mutat – bár a *KD II/1*-ben pusztán dogmatikai fejtegetéseket olvashatunk –, amely nem egy *Verführer* (félrevezető) stratégiai ötletén nyugszik, hanem a megüresített, testet öltött és feltámadt Krisztuson, aki nem vezetőként, hanem útként ajánlja fel önmagát minden nemzet és minden nép számára. Ez a *theologia crucis* húzódik végig Barth teológiáján, amely „semleges esztétikai szféra" helyett a városon kívüli szférában, a Golgota dombján tárgyalja a Szentháromságtól származó szépséget.

Barth honfitársa, a katolikus Hans Urs von Balthasar a teológiai esztétikai alapjainak újraépítőjét látja Barthban, mivel a szupranaturális egzisztencialista teológiával szemben Barth továbbra is kapcsolódik a keresztyénség objektív és esztétikai szemléletéhez.[59] Viszont Balthasar szerint a teremtési rendek elutasítása azok isteni szépségéből való kizárását is jelenti, ugyanis Balthasar teológiai esztétikájában a látható egyház, a házasság szentsége és a szentek élete is állandó minőséggel rendelkeznek, így pedig a szépség analógiáját is hordozzák.[60] Ez

[56] Uo., 211.

[57] Uo., 212–213.

[58] Kodácsy Tamás: *A homiletikai aptum. Hogyan lesz a szószéki beszédből igehirdetés?*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan, 2019, 100.

[59] Balthasar: *Seeing the Form*, 56.

[60] Uo., 28.

Barth Jézus Krisztusban kijelentett szépségével teljesen szemben áll. Ugyanakkor Barth a *KD II/1*-ben megfogalmazott Isten dicsőségéről szóló fejtegetéseiben, a Szentháromságban megjelenő tökéletes dicsőség teológiai valóságának analógiájaként mutat rá a világi valóságban megjelenő szépségre is, erre az *analogia gloriae* általi szépségre viszont a háromság Fiú általi kijelentését övező doxológia miatt nehéz ráismerni.[61] Így Balthasar fejtegetései Andrew Dunstan szerint éppen ezt a felismerést vétik el, ugyanakkor ezen tanulmány keretein túl érdemes megemlítenünk, hogy a sajátosan katolikus szempontok szerint orientálódó Balthasar teológiai esztétikája és Emil Brunner teremtési rendeket is beépítő teológiája további kutatási lehetőségeket rejt magában.

Békési Sándor a teológiai esztétikájának a *Megaláztatás – a szép rútsága* című fejezetében unikális posztbarthiánus álláspontra helyezkedve, Barth teológiáját meghaladva építi be Brunner kultúráról, Rüdiger Safranski filozófiai és Paul Tillich teológiai gonosz fogalmáról alkotott elméletét, valamint Luther *theologia crucis*ának teremtésben megnyilvánuló szépségét.[62] Moltmannt követve azonban hű marad a barthi teológia megváltáskoncepciójához, mely szerint az igaz emberség válik elérhetővé Krisztusban.[63] Békési így Isten szépségére az ő művében *(ergon)* mutat rá, ezzel integrálva a lutheri teológiai esztétikát, továbbá pedig azt is megállapítja, hogy az igazi művészet leleplezi az illúziót, ahogyan azt az Ige alázatos testet öltése teszi a véres kereszthalált vállalva.[64] Békési keresztesztétikája nem követi a barthi *gloria crucis*t, viszont az alázat szépsége nyomán az ő teológiai esztétikájában is kibontakozik a *pulchritudo crucis,* azaz a kereszt szépsége.

Konklúzió

Luther, ahogyan megállapítottuk, nem foglalkozik kiemelten a szépség fogalmával, ugyanakkor a szépség hátterét teljesen áthatja a rúttá lett Krisztus. A rútság, a megalázottság Isten által lehet megismerhető, így aki felismeri nyomorát, azaz Istentől való elidegenedettségét, valójában az isteni jelenlét által eszmélhet rá arra, mindez pedig Isten jelenléte miatt széppé lesz. Másodszor a szépség Luthernél eltér a természetes logika szerinti széptől, és a hit logikájával ahhoz kapcsolódik, ami nem megtalálható mint szép, hanem Isten általi teremtettsé-

[61] Andrew Dunstan: *Karl Barth's Analogy of Beauty. Its Basis and Implications for Theological Aesthetics*, London, Routledge, 2021, 110–129.

[62] Békési Sándor: *Ergon. A keresztyén esztétika teológiája*, Budapest, Mundus Novus Könyvek, 2010, 305–307.

[63] Uo., 308.

[64] Uo., 309.

gében szép. Luther számára tehát a szépség kezdete a Krisztusban való teljes bizalomban gyökerezik, mely által az újjáteremtés átélője megismerheti a teremtőt, aki a szép teremtője is. Ezzel együtt Luther a dicsőség háttérbe szorításával a szépség tárgyalását is háttérbe szorítja, így a protestáns művészetértelmezés és a dicsőségről való beszéd leszűkül.

Barth hű a lutheri kereszttteológiához dogmatikájában, számára Isten önkijelentése egyedül a testté lett Igében ismerhető meg, viszont a *KD II/1*-ben tárgyalt teológiai esztétika tárgykörében a *theologia crucis*t a *theologia gloriae*-ben bontja ki, ezzel teljesen szembe kerülve Lutherrel. Barthnál a szépség pusztán egy „segédfogalom" lehet Isten dicsőségének megértéséhez. Számára a dicsőségnek nincs negatív töltete, mivel az a Szentháromság teljességében a Fiú önmegüresítő kijelentéséhez kapcsolódik. A kereszt tehát a Szentháromságba vonja be az embert, aki ezáltal a szépséget ismerheti meg, ennek a szépségnek a formája pedig a Szentháromságot is átható szeretet.

Barth ezen megközelítését Agamben illette kritikával: szerinte Barth dicsőségről alkotott teológiája egyenes út az elnyomó rezsimek felé. Balthasar méltatva a barthi esztétikai alapokat a *KD II/1* hiányosságaira is rámutat, melyeket katolikus szempontból ki is egészít. Békési Sándor teológiai esztétikájában egyszerre alkalmazza a Luther által is megfogalmazott, Isten teremtő művében megjelenő szépséget, valamint Krisztus megalázkodásának szépségét.

Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy Luther *theologia crucis*a és Barth *gloria crucis*a valóban megfér egymás mellett, hiszen együtt tárják fel a rút szépségét és a szép rútságát a kereszt tövében.

Irodalom

Agamben, Giorgio: *The Kingdom and the Glory. For a Theological Genealogy of Economy and Government*, ford. Lorenzo Chiesa, Matteo Mandarini, Stanford, California, Stanford University Press, 2011.

Balthasar, Hans Urs von: *The Glory of the Lord. Seeing the Form*, 1. köt., ford. Erasmo Leiva-Merikakis, San Francisco, Ignatius Press, 1982.

Barth Károly: *Evangélium és törvény*, ford. Pilder Mária, Budapest, Református Egyetemes Konvent Sajtóosztálya, é. n.

Barth Károly: *Kis dogmatika*, ford. Pilder Mária, Budapest, Országos Református Missziói Munkaközösség, é. n.

Barth, Karl: *Kirchliche Dogmatik I/1*; *II/1*, Zürich, Theologischer Verlag, 1980.

Beintker, Michael: *Die Dialektik in der „dialektischen Theologie" Karl Barths. Studien zur Entwicklung der Barthschen Theologie und zur Vorgeschichte der „Kirchlichen Dogmatik"*, München, Chr. Kaiser Verlag, 1987.

Békési Sándor: *Ergon. A keresztyén esztétika teológiája*, Budapest, Mundus Novus Könyvek, 2010.

Bonhoeffer, Dietrich: *Követés*, ford. Böröcz Enikő, Budapest, Luther, 2007.

Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics: *A Karamazov testvérek*, 1. köt., ford. Makai Imre, Budapest, Európa, 1982.

Dunstan, Andrew: *Karl Barth's Analogy of Beauty. Its Basis and Implications for Theological Aesthetics*, London, Routledge, 2021.

Fabiny Tibor: Összeegyeztethető-e Luther theologia crucisa Jonathan Edwards theologia gloriaejával?, in Puskás Attila – Perendy László – Lévai Ádám (szerk.): *Isten dicsősége – a teremtés szépsége. Teológiai tanulmányok*, Budapest, Szent István Társulat, 2020.

Forde, Gerhard O.: *Ki a kereszt teológusa? Gondolatok Luther Heidelbergi disputációjáról*, ford. Fabiny Tibor és Tóth Sára, Budapest, Magyarországi Luther Szövetség, 2005.

Horváth Orsolya: A keresztény gondolkodás fordulata: Luther Heidelbergi disputációja Heidegger filozófiájának kontextusában, in Horváth Emőke – Sarnyai Csaba Máté – Vassányi Miklós (szerk.): *Egyházi és vallási reformtörekvések régen és ma*, Budapest, Kairosz, 2020.

Hunsinger, George: What Karl Barth Learned from Martin Luther, *Lutheran quarterly*, vol. 13, 1999/2, 125–155.

Kálvin János: *Institutio. A keresztyén vallás rendszere*, 1. köt., ford. Buzogány Dezső, Budapest, Kálvin, 2014.

Kodácsy Tamás: *A homiletikai aptum. Hogyan lesz a szószéki beszédből igehirdetés?*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan, 2019.

Loewenich, Walther von: *Theologia Crucis. A kereszt teológiája Luthernél*, ford. Mády Katalin, Budapest, Magyarországi Luther Szövetség, 2000.

Luther, Martin: *D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe (Weimarer Ausgabe)*, Weimar, Böchlau, 1883, ff.

Luther Márton: *Heidelbergi disputáció*, ford. Nagybocskai Vilmos, Budapest, Magyarországi Luther Szövetség, 1999.

Luther Márton: *Nyolc böjti prédikáció Wittenberg népének 1522. március 9–16-ig*, ford. Szebik Zsófia, Budapest, Magyarországi Luther Szövetség, 1994,

Mattes, Mark C.: *Martin Luther's theology of beauty. A reappraisal*, Grand Rapids, Michigan, Baker Academic, 2017.

McCormack, Bruce L.: *Karl Barth's Critically Realistic Dialectical Theology. Its Genesis and Development 1909-1936*, Oxford, Clarendon Press, 1997.

Szekeres, Attila: Karl Barth und die natürliche Theologie, *Evangelische Theologie*, Band 24, 1964/4, 229–242.

A *HOGY* KÖTŐSZÓS FÜGGETLENEDETT (INSZUBORDINÁLT) MELLÉKMONDATOKKAL KAPCSOLATOS NYELVHASZNÁLÓI ATTITŰDÖKRŐL

Dér Csilla Ilona

Bevezetés

A formailag függő, de szintaktikailag (és sokszor pragmatikailag is) függetlenné vált, ún. inszubordinált mellékmondatok[1] az utóbbi másfél évtized egyik meghatározó kutatási témájává váltak a mondattanban és a pragmatikában, amit a velük foglalkozó számos monográfia is mutat.[2] Ez részben ellentmondásos természetüknek (mellékmondatok önálló mondatokra jellemző státuszban), részben az általuk kifejezett változatos pragmatikai (modális, diskurzuskapcsoló, interperszonális) szerepüknek köszönhető. A magyar nyelvben a 2010-es évek végéig két szerző tárgyalta őket, Kas a speciális *hogy* bevezetővel álló átkokat elemezte (például *Hogy vinné el a fene!*), Brdar-Szabó pedig a német és angol nyelvű feltételes, illetve *dass/that* kötőszós „egyedül-álló függő mondatok"-at és lehetséges magyar megfelelőiket.[3] Később Dér a *hogy* kötőszóval álló inszubordinált

[1] Nicholas Evans: Insubordination and its uses, in Irina Nikolaeva (ed.): *Finiteness. Theoretical and empirical foundations,* Oxford, Oxford University Press, 2007, 366–431.

[2] Nicholas Evans – Honore Watanabe (eds.): *Insubordination,* Amsterdam, John Benjamins, 2016; Gunther Kaltenböck – Evelien Keizer – Arne Lohmann: *Outside the clause. Form and function of extra-clausal constituents,* Amsterdam, John Benjamins, 2016; Sarah D'Hertefelt: *Insubordination in Germanic. A typology of complements and conditional constructions,* Berlin, De Gruyter, 2018; Karin Beijering – Gunther Kaltenböck – María Sol Sansiñena (eds.): *Insubordination. Theoretical and empirical issues,* Berlin–Boston, Mouton de Gruyter, 2019; Cristina Lastres-López: *From subordination to insubordination. A functional-pragmatic approach to* if/si*-constructions in English, French and Spanish spoken discourse,* Frankfurt am Main, Peter Lang, 2021.

[3] Kas Bence: Az óhajtó mondatok kategóriája, *Nyelvtudományi Közlemények,* 102. kötet, 2015, 136–174; Rita Brdarné Szabó: Stand-alone dependent clauses functioning as independent speech acts. A crosslinguistic comparison, in Réka Benczes – Szilvia Csábi (eds.): *The metaphors of sixty. Papers presented nt he occasion of the 60th birthday of Zoltán Kövecses,* Budapest, Eötvös Loránd University, Department of American Studies, 2006, 84–95; Brdar-Szabó Rita: The role of metonymy in motivating cross-linguistic differences in the exploitation of stand-alone conditionals as indirect directives, in Krzysztof Kosecki (ed.): *Perspectives on Metonymy: Proceedings of the International Conference 'Perspectives on Metonymy', held in Łódź, Poland, May 6–7, 2005,* Frankfurt am Main, Peter Lang Verlag, 2007, 175–198; Rita Brdar-Szabó: Metonymy in indirect directives. Stand-alone

mellékmondatok elsősorban a beszélt és az írott beszélt nyelvbeli variációit,[4] diskurzusjelölőkkel való együttállásait,[5] valamint egyes altípusainak történeti kialakulását tárta fel.[6]

Néhány példán szemléltetem a jelen vizsgálat fókuszában álló *hogy* kötőszós változatokat:

(1) ***Hogy milyen vagyok?..*** *Hát ilyen.. félig ördög.. félig angyal..* (MNSz2, doc#2863, személyes: közösségi média alkorpusz) – elaboratív típus.[7]

(2) *A saját 116 ezret futott főtengőt*[8] *meg kivették maguknak a felújítók, mert az még úgy is értéket képviselt.* **Hogy pusztuljanak meg…** (MNSz2, doc#2787, személyes: közösségi média alkorpusz) – deontikus típus, átok.

(3) *@Szorgos Lajhár* ***hogy te mekkora egy agyatlan barom vagy*** (MNSz2, doc#2717, személyes: közösségi média alkorpusz) – értékelő típus.

A nyelvhasználók inszubordinált mellékmondatokkal kapcsolatos vélekedéseit eddig nem kutatták behatóan, noha feltételezhető, hogy a korábban felállított szintaktikai szabályoknak ellentmondó viselkedésük („mellékmondat nem állhat önállóan", illetve a mondatfajták szempontjából sokszor átmeneti jelleg), valamint alapvetően pragmatikai szerepeik miatt e mondatok nyelvi ideológiák táptalajául szolgálhatnak (jellegzetesen stigmatizált elemek például az ugyancsak pragmatikai funkciójú diskurzusjelölők).

Jelen tanulmány egy fókuszcsoportos interjú eredményeit mutatja be, amelyet magyar mint idegen nyelv tanári szakot (a továbbiakban: MID) hallgató

conditionals in English, German, Hungarian, and Croatian, in Klaus-Uwe Panther – Linda L. Thornburg – Antonio Barcelona (eds.): *Metonymy and Metaphor in Grammar*, Amsterdam, John Benjamins, 2009, 323–336.

[4] Dér Csilla Ilona: Inszubordinált (függetlenedett) mellékmondatok a magyar beszélt és írott beszélt nyelvben, *Beszédkutatás*, 27. évf., 2019/1, 206–220.

[5] Dér Csilla Ilona: *Háthogy esetleg netalántán azt gondolnátok rólam…:* A *szóval* és a *hát* diskurzusjelölővel álló *hogy* kötőszós mellékmondatokról, *Jelentés és Nyelvhasználat*, 9. évf., 2022/1, 43–57.

[6] Dér Csilla Ilona: Szintaxisból a pragmatikába? *Hogy* kötőszós függetlenedett mellékmondatok kialakulása (inszubordináció) a magyarban, in Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei X.*, Szeged, SZTE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék, 2019, 47–62., Dér Csilla Ilona: Eltűnt főmondatok nyomában: a pozitív és negatív érzelmeket kifejező és erősítő *hogy* kötőszós inszubordinált mellékmondatok kialakulásáról a magyarban, in Balogné Bérces Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.): *Nyelvelmélet és diakrónia 4.*, Budapest–Piliscsaba, PPKE BTK Elméleti Nyelvészet Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, 2019, 31–45; Dér Csilla Ilona: *Ó, hogy azt tsak a' Szerelmek 'S a' lágy szellők hajtsák!* Az indulatszókat követő *hogy* kötőszós inszubordinált mondatokról a magyarban, in Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei XI.*, Szeged, SZTE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék, megjelenés előtt, 9.

[7] Az egyes típusokat D'Hertefelt: *Insubordination in Germanic* csoportosítása alapján adom meg.

[8] 'főtengely'

egyetemisták körében végeztem. Arra voltam kíváncsi, hogy sikerül-e a beszélgetés révén a függetlenedett mellékmondatok stigmatizációjának mértékét megállapítani, illetve az ezek alapját képező gondolatokat, okokat megragadni. Érdekelt továbbá, hogy a nyelvészetileg képzett nyelvhasználók hogyan reflektálnak erre a kutatók számára is sok kihívást tartogató jelenségre.

A fókuszcsoportos interjú felépítése

Mivel tavaly elvégeztem egy kérdőíves vizsgálatot[9] a *hogy* kötőszós inszubordinált mondatokkal kapcsolatos attitűdök előzetes felmérése céljából, az abból nyert információk alapján állítottam össze a fókuszcsoportos interjú vázlatát és a beszélgetés közben használt prezentációt.

Egyrészt világossá vált, hogy az inszubordinált változatokat az anyanyelvi beszélők elsősorban a beszélt nyelvvel társítják, tehát mindenképpen külön kell vizsgálni az írott és a beszélt variánsokat, az utóbbiakra helyezve a hangsúlyt. Másrészt kiderült, hogy bizonyos inszubordinált fajták esetében különböző szórendi változatok is élnek, amelyek eltérő elfogadottságot mutatnak attól függően, hogy a *hogy* kötőszó után megjelenik-e névmási alany /tárgy/ határozó vagy sem. Ugyanakkor egyes variánsokat (pl. egyes dupla *hogy*-gyal állókat, lásd lentebb) egyes korosztályok feltehetően nem ismernek. Az is nyilvánvalóvá vált, hogy több formát a nyelvhasználók egyértelműen megbélyegeznek, de nem azokat, amelyekről ezt a jelentésük miatt (pl. átkok, szidások-kritikák) korábban feltételeztem.

Az előzőekből fakadóan három fő témát igyekeztem körüljárni a fókuszcsoportos interjúban: 1) a hallott változatokkal kapcsolatos attitűdök felmérése; 2) az írott változatokkal kapcsolatos vélekedések összegyűjtése (ehhez prezentációt használtam, amely az egyes formákat mutatta be a résztvevőknek); 3) minimálpáros vizsgálat: *hogy* nélküli és *hogy*-os variánsok prezentálása, és a *hogy* szerepeinek körüljárása ezek kapcsán. Az volt a cél, hogy a *hogy* kötőszós függetlenedett mellékmondatok lehető legtöbb típusa (deontikus, negatívan, illetve pozitívan értékelő, elaboratív: kérdések, metanyelvi reflexiókat visszaadó változatok) előkerüljön a beszélgetés során.

A következőkben bemutatom a felolvasott (vagyis a résztvevők által csak hallott) változatokat és a rajtuk keresztül vizsgált jelenségeket:

(3a) *Hogy* ***ez*** *milyen érdekes!*

[9] Dér Csilla Ilona: *„Használja ez a formát bárki?" – Inszubordinált* hogy *kötőszós mellékmondatokkal kapcsolatos nyelvhasználói attitűdök kérdőíves vizsgálata,* kézirat, 2021, 21.

(3b) *Hogy milyen érdekes* ***ez****!*

(4a) *Hogy* ***te*** *mennyire furcsa vagy!*

(4b) *Hogy mennyire furcsa vagy!*

(5a) *Hogy* ***te*** *milyen csinos vagy!*

(5b) *Hogy milyen csinos vagy!*

A (3a) és (3b) révén az *ez* mutató névmási alany adatközlők preferálta szórendi pozícióját igyekeztem megállapítani, hasonlóan a (4a), (4b) és az (5a), (5b) esetében is, ahol a személyes névmási alanyi pozíciója, illetve a jelenléte/hiánya eredményezte vélekedések megismerése volt a fő cél. Emellett az is, hogy ezeknek az értékelő típusba tartozó változatoknak az esetében van-e relevanciája a megjelenő negatív (kritika) vagy pozitív érzelemnek (dicséret).

(6a) *Hogy Gabika* ***hogy*** *megnőtt!*

(6b) *Hogy Gabika* ***mennyire*** *megnőtt!*

(6c) *Hogy* ***hogy*** *megnőtt!*

A (6)-os mondat variánsai révén a *hogy* partikula *hogy* kötőszó utáni közvetlen és közvetett megjelenésének hatását szerettem volna megvizsgálni. Látható, hogy míg a (6a) esetében az alany a két *hogy* közé került (hasonlóan a (3a), (4a), (5a)-hoz: az alany követi a kötőszót) – ezt feltételeztük a preferált szórendi megoldásnak –, a (6c)-ben már hiányzik. A (6b) a fokozó partikulaként is használatban lévő *hogy* egyik szinonim megfelelőjét, a *mennyire* partikulát példázza (mindkettőt – a *de*-vel és a *milyen*-nel együtt – a DMMH-s funkciószók közé sorolja Kas [2005]). A (6c) tehát az ún. dupla *hogy*-os esetek egyikét mutatja be.

(7a) *Hogy* ***hogyan*** *lehet ekkorát tévedni!?*

(7b) *Hogy* ***hogyan*** *lehet így hazudni!*

(8a) [méltatlankodva, elítélően] *Hogy* ***hogy*** *lehet ilyet csinálni!*

(8b) [érdeklődve, kíváncsian] *Hogy* ***hogy*** *lehet ilyet csinálni?*

A (7)-es és (8)-as példamondatok a *hogy*-nak egy harmadik, kérdő névmási (*hogyan?~hogy?* változatok) alkalmazását szemlélteti, amely ugyancsak képes az inszubordinált mellékmondatok *hogy*-ja után következni. Ezen és a (6)-os példákon keresztül azt is vizsgálni szerettem volna, hogy az adatközlők mennyire képesek különbséget tenni a *hogy* e háromféle szerepe között. Továbbá a (7)-es változataival a különböző intonációk (kérdés vs. felkiáltás) és érzelmi nyomatékok (felháborodás, kíváncsiság, csodálkozás) kiváltotta adatközlői értékeléseket szerettem volna előhívni.

(9a) *Hogy Éva* ***de*** *sokat képzel magáról!*

(9b) *Hogy* ***de*** *ki tudnám borítani a szemetest!*

(9c) *Hogy* ***hogy*** *ki tudnám borítani a szemetest!*

A (9)-es esetek a fentebb már említett fokozó partikulák közül a *de hogy* kötőszó utáni megjelenésének elfogadhatóságát célozták: használhatók-e

közvetlenül egymás mellett (9b), vagy csak a más esetekben is preferáltabb alany közrefogásával (9a). A (9c) a (6c)-hez hasonlóan a kötőszói és a fokozószói *hogy* egymással való használatára példa. Ezt azért próbáltam többféle mondat bemutatásával is vizsgálni, mert a kérdőíves kutatás eredményei alapján az ottani adatközlőknek csak az egynegyede ismerte ezt a változatot. Feltételeztem ugyanakkor, hogy nemcsak a két *hogy*-on, hanem a mondatot alkotó többi elemen is múlik, hogy mennyire fogadják el e formákat a nyelvhasználók, tehát azok variálása eltérő eredményeket hozhat.

(10a) *Hogy* ***oda*** *ne rohanjak!*

(10b) *Hogy* ***ez*** *eddig nem jutott az eszembe!*

(10c) *Hogy* ***miket*** *ki nem találsz!*

(10d) *Hogy* ***velem*** *ilyen megtörténhet!*

(10e) *Hogy* ***ezt*** *kellett megérnem!*

A (10)-es mondatok a frazémává vált inszubordinált mellékmondatok néhány esetét példázták, ezeket tételeztem a legismertebbeknek – egyúttal remek kiindulást adtak további hasonló variánsok megemlítéséhez. Jól szemléltetik a *hogy* utáni, különböző mondatrészi szerepű névmások használatának elterjedtségét is (lásd a félkövér kiemeléseket).

(11a) *Hogy a guta* ***ütné*** *meg!*

(11b) *Hogy a guta* ***üsse*** *meg!*

Az átkok esetében a feltételes és a felszólító módú igealakkal való megjelenés elfogadhatóságára kérdeztem rá, illetve a nem inszubordinált (azaz *hogy* nélkül álló) variánsokkal való hasonlóságokra és eltérésekre.

(12a) (visszakérdezés) *Hogy* ***mi*** *akartam lenni felnőttként?*

(12b) *Hogy* ***mennyiben*** *változott meg a véleményem?*

(12c) *Hogy* ***miért*** *nem tudtam válaszolni a kérdésre?*

A (7)-es és (8)-as példák kapcsán már szóba került kérdések formájában megjelenő függetlenedett változatok használatára kérdeztem rá a (12)-es példamondatokkal. Végezetül a (13)-assal a metanyelvi reflexiókat tartalmazó variánsok ismertségét vizsgáltam. Mind a (12)-es, mind a (13)-as mondatok az elaboratív típust példázzák, amelyek a deontikus és az értékelő típushoz képest nem „egyedülállóak", azaz csak szintaktikailag függetlenek, pragmatikailag nem:[10]

(13a) ***Hogy kimerítően válaszoljak:*** *jól éreztem magamat.*

(13b) ***Hogy tisztázzuk:*** *én igazat mondtam.*

(13c) ***Hogy közérthető példát mondjak:*** *a gyerekek is szeretik tudni az igazat.*

A következő példákkal az **írott** inszubordinált változatok megítéltetése volt a cél. Ezeket, ahogyan fentebb is írtam, diasorban mutattam be (számozás és

[10] D'Hertefelt: *Insubordination in Germanic.*

bármiféle szövegrész kiemelése nélkül); kontextust sem adtam meg, mert arra is kíváncsi voltam, milyen (tipikus) nyelvhasználati színterekhez és műfajokhoz kapcsolják őket az interjú alanyai.

Előzetesen a következő kérdéseket mutattam meg a diasorban:

- Láttak-e már ilyen mondatokat? Milyen szituáció(k)ban, ki(k)től?
- Ha igen, nyelvileg elfogadhatónak/grammatikusnak tartják-e őket?
- Ön használ ilyen/hasonló mondatokat? Hol, kivel? Mi a véleménye róluk?

(14a) *Hogy te mekkora egy paraszt vagy!*

(14b) *Hogy mekkora egy paraszt vagy!*

(15a) *Hogy milyen kedves ez a teremtés!*

(15b) *Hogy ez a teremtés milyen kedves!*

(16a) *Hogy ezek hogy el vannak szállva maguktól!*

(16b) *Hogy hogy el vannak ezek szállva maguktól!*

A hallott példákhoz hasonlóan, tehát típusukban azonos, de eltérő elemekből álló mondatokat használva a (14), (15) és (16) példák a névmás *hogy* kötőszó utáni vagy attól eltérő szórendi helyzetét exponálták.

(17a) *Hogy de ellátnám ennek a baját!*

(17b) *Hogy ennek de ellátnám a baját!*

(18a) *Hogy Pisti de el van szontyolodva...*

(18b) *Hogy de el van Pisti szontyolodva...*

A (17)-es és (18)-as variációi a *de*-nek *hogy* utáni fokozó partikulaként való használatát tesztelik.

(19a) *Hogy hogyan tudsz még ilyenkor is aludni?*

(19b) *Hogy hogy tudsz még ilyenkor is aludni?*

A (19)-es változatai a *hogyan* kérdőszó két (hosszú és rövid) változatának *hogy* utáni megjelenését példázták, az utóbbi elfogadottságának mértéke volt elsősorban kérdéses.

(20a) *Hogy válaszoljak Önnek: ez igazságtalan.*

(20b) *Hogy a lényegre térjek: rajongok a mondattanért.*

A (20)-as esetek metanyelvi reflexiók inszubordinált megjelenítései, az ezek írott nyelvbeli megjelenésével kapcsolatos attitűdökre voltam kíváncsi.

A fókuszcsoportos interjú harmadik etapját egy minimálpáros vizsgálat képezte: az alábbi mondatokat ((21)–(28)) felolvastam a beszélgetés résztvevőinek, és elsősorban a *hogy* kötőszós változat lehetséges funkciójára kérdeztem rá. Másodsorban a már fentebb is látott névmási elemet tartalmazó változathoz képest megfigyelhető különbségekre ((21) és (22)), illetve az átkok kétféle igemódjához való viszonyulásra. Látható, hogy a vizsgált inszubordinált mellékmondatok zömének létezik nem függetlenedett változata is ((21)–(23), (25)–(28)).

A három változatot tartalmazó esetekben ((21), (22)) párosával mutattam be az egyes mondatokat:

(21) *Milyen okos vagy!* vs. ***Hogy** milyen okos vagy!* vs. ***Hogy te** milyen okos vagy!*

(22) *Mennyire gonosz vagy!* vs. ***Hogy** mennyire gonosz vagy!* vs. ***Hogy te** mennyire gonosz vagy!*

(23) *A macska rúgja meg!* vs. ***Hogy** a macska rúgja meg!*

(24) *Hogy a bolha csípné meg!* vs. ***Hogy** a bolha csípje meg!*

(25) *Dögölnél meg!* vs. ***Hogy** dögölnél meg!*

(26) *Dögölj meg!* vs. ***Hogy** dögölj meg!*

(27) *Ennek is mindig velem kell kibabrálnia…* vs. ***Hogy** ennek is mindig velem kell kibabrálnia…*

(28) *Mi lehet most a városban!* vs. ***Hogy** mi lehet most a városban!*

A FÓKUSZCSOPORTOS INTERJÚ EREDMÉNYEI

A fókuszcsoportos interjúra Budapesten, a Károli Gáspár Református Egyetemen került sor 2022. április 9-én. Összesen tíz magyar mint idegen nyelv szakos hallgató vett részt rajta (8 nő, 2 férfi, átlagéletkoruk 39,5 év volt). A kb. 45 perces beszélgetést mobiltelefonnal rögzítettem (a felvétel elkészültéhez mindannyian hozzájárultak), az anonimitást biztosítandó papíron csak az interjúalanyok szociodemográfiai adatait (kor, nem, a MID-en kívül volt/van-e elvégzett nyelvszakjuk) vettem fel. Egyvalaki nem hallgatott a magyar szakon kívül egyéb nyelvszakot, a többiek mind végeztek ilyet. Többségük jelenleg magyartanár, illetve nyelvtanár, többen már magyart is tanítottak/tanítanak külföldieknek, tehát nagy rálátással bírnak mind a magyart idegen, mind nem idegen nyelvként leíró grammatikákra is.

A (3)-as és (4)-es mondatvariánsok közül egyértelműen a kötőszó utáni névmáshasználatot preferálta mindenki. Mindannyian ismerték az ilyen típusú (értékelő) inszubordinált formákat, elsősorban a beszélt köznyelvből, illetve az írott beszélt nyelvből (cset). A névmás nélküli *Hogy milyen érdekes!*-hez képest a mutató névmásos verzió kedveltebb voltát egyvalaki azzal magyarázta, hogy az anaforikusan visszautal (mintegy jelezve a befogadónak, hogy „tudom, miről beszélsz, én is erről beszélek”). Volt, aki szerint van jelentősége a tartalomnak is: a dicsérő inszubordinált változatok *Hogy (te) milyen csinos vagy!* névmás nélkül is megfelelőek, amit azzal magyarázott, hogy a magyaroknál a szembe dicsérés kulturálisan kevéssé elfogadott (tehát ha a névmást nem tesszük ki, a dicséret kevésbé explicit).

Egyértelműen az írott és a beszélt nyelv eltérésével magyarázták a fokozó szerepű *mennyire* (6b) és *hogy* (6a) partikulát tartalmazó változatok létét (az előbbi az írott, az utóbbi a beszélt nyelvre jellemzőbb), s ezeket a dupla *hogy*-os (kötőszó + partikula) alakulatokat mindenki ismerte az interjúalanyok közül. Egy résztvevő szerint a két variáns mást is jelenthet: a *Hogy Gabika mennyire megnőtt!* változatban a *mennyire* Gabika növésének látványos méretét emeli ki, míg a *hogy* partikula kevésbé. Bár elfogadhatónak vélik a (6c)-t is (*Hogy* ***hogy*** *megnőtt!*), azaz a közvetlenül a kötőszó utáni következő partikula-*hogy* használatát, megjelent az az – inszubordinált mondatok történeti kialakulásának népszerű hipotéziseként is élő, főmondati ellipszist feltételező – koncepció is egy adatközlő kommentárjában, mely szerint ebben az esetben egy „elnyelt mondat végé"-ről van szó, amelynek a főmondata úgy hangozna, hogy „arról akarok beszélni".

A résztvevők mindegyike jól ismeri azt az előbbitől eltérő dupla *hogy*-os használatot is, amikor a kötőszó után a kérdő névmási *hogyan* rövidebb formája jelentkezik ((7) vs. (8)). Ezt mindannyian elterjedtebbnek vélték a hosszabb változathoz képest, különösen a beszélt nyelvben.

A rövidebb kérdő névmási formával álló függetlenedett mellékmondatok (*Hogy hogy lehet ilyet csinálni*) mondatfajtájával kapcsolatban (kérdő vagy felkiáltó) igen megoszlottak a vélekedések: a kétféle hangsúlyozást hallva volt, aki nagyon furcsának találta a kérdő változatot, és úgy vélte, hogy csak a méltatlankodást kifejező hanglejtés fogadható el, mások mindkét verziót ismerősnek mondták. Az utóbbiak közül egyvalaki azonban megjegyezte, hogy egy ilyen mondat „nem állhat csak úgy", „ez ilyen link", előtte el kell hangozzék valami. Ez jól tükrözte, hogy ez az adatközlő felismerte ennek az inszubordinált típusnak (elaboratív) a diskurzuskapcsoló jellegét: nem állhatnak egymagukban, mivel csak szintaktikailag függetlenek, pragmatikailag nem. Többen a *hogyhogy?* kérdő formát is idevonták, amennyiben ismerték a (8b) kérdő használatot.

A (9a) és (9b) mondatokat a legtöbben nem érezték elfogadhatónak (*hogy* + *de* közvetett és közvetlen megjelenése), szemben a többi DMMH-funkciószóval/partikulával, de közülük volt, akit kevésbé zavart a *hogy* + alany + *de* szórendű megoldás (*Hogy Éva de sokat képzel magáról!*), csak régiesnek vélte.

Miután a hallott mellékmondatok kapcsán az interjúalanyok szóba hozták az írott nyelvi változatokat (lásd fentebb), párhuzamosan beszélgettünk ezekről a formákról is, tehát a (14)–(20)-as példamondatokat a soron következő kategóriák (frazémák, metareflexiók) mentén tekintettük át.

A frazémák (10a–e) mindegyikét ismerték, említettek is továbbiakat (pl. *Hogy a túróba ne...*), és az inszubordinált átkokat is ezek közé sorolták. Ha már szóba kerültek, át is tértünk rájuk, illetve arra a kérdéskörre, hogy az átkok esetében mennyiben használatosak a felszólító módú igealakot tartalmazó változatok. Ez

utóbbi tekintetében erősen megoszlottak a vélemények: a többség szerint csak nem inszubordinált megjelenéskor fogadható el az imperativus (*A guta üssön/üsse meg!*), inszubordinált variánsként egyedül a (11a) *Hogy a guta **ütné** meg!* megfelelő. Ez az eredmény azért is érdekes, mert bár a felszólító módú függetlenedett forma valóban periférikusabb a feltételes módúhoz képest, évszázadok óta jelen van a magyar nyelvhasználat különböző rétegeiben, és az internetes nyelvhasználatban is egyre inkább terjed (a húszas éveikben járó szemináriumi hallgatók szerint teljesen szokványosak, tehát elképzelhető, hogy elsősorban az ő korosztályuk ismeri és használja ezeket a variánsokat).

Az inszubordinált átkoknál többen kitértek rá, hogy a függetlenedett variánsok rétegnyelviek, többek között cigányoktól hallották használni a felszólító módú változatokat, például *Hogy a holló vájja ki a szemedet!* Más szerint ezek a formák a többi (nem felszólító módú, illetve nem inszubordinált) változathoz képest archaikusabbak, történetekből-mesékből maradhattak fent. Azt is többen megjegyezték, hogy számít, hogy az átok milyen szám-személyű igealakot tartalmaz, kontextustól függhet, hogy hol melyiket mondja (vagy sziszegi a fogai között) valaki: ha hatalmi szituációban valaki alárendelt, nem fogja E/2-ben használni (inkább E/3-ban), míg ahol „egyenlőbbek" a felek, ott igen.

Egyvalaki külön megemlítette az indulatszóval álló verziókat is, például *Ó, hogy üsse meg a guta!* Ez a megfigyelés azért is fontos, mert az eddigi vizsgálatok szerint[11] a magyarban feltehetően az indulatszós változatok jelentek meg a legkorábban, az azok nélküli inszubordinált mellékmondatok csak később váltak használttá. Ez az adatközlői észrevétel e formák érzelemhordozó funkciójára is rávilágított.

Korábban is láttuk már, hogy egyes inszubordinált mellékmondatok esetében kihagyott főmondatot tételeztek az interjúalanyok – a metanyelvi reflexiót visszaadóknál ugyanez volt megfigyelhető: a (13a–c) kapcsán az egyik válaszadó hangsúlyozta, hogy „ezek magyarázatok" (valóban, a kérdő névmást tartalmazó változatokhoz hasonlóak ezek is diskurzuskonnektív természetűek), és az *„azért csináltam valamit, hogy..., azért*-ot helyettesítik" (lásd *Azért, hogy tisztázzam: én igazat mondtam*). A főmondat visszapótlása a MID-esek esetében az elaboratív, csak szintaktikailag független típusnál jelentkezett, amelyek valóban nem állhatnak egyedül, nincs saját illokúciós értékük, mint deontikus vagy értékelő társaiknak.

A metareflexív mellékmondatokat ugyancsak a beszélt nyelvvel asszociálták („nem írnám le"), írásban inkább ezek nem inszubordinált megfelelőjét használnák (*Hogy összefoglaljam* vs. *Összefoglalva*). Mint látjuk, az előbbi két forma

[11] Dér: *Az indulatszókat követő inszubordinált mondatokról.*

szintaktikailag nem ekvivalens, ugyanis egyedül ennek az inszubordinációtípusnak nincs a magyarban a *hogy* kötőszó nélküli változatban szó szerinti megfelelője. Feltehetően a felszólító módú / kötőmódú igealak miatt van ez így: önálló, nem inszubordinált használatban a felszólító módnak kijelentő fajtájú mondatban nincs értelme *(*Összefoglaljam…)*, csak a kijelentőnek, de utóbbiak kevéssé terjedtek el a nyelvhasználatban, inkább határozói igenévképzős alakok élnek (lásd fentebb, bár a mondásigékkel lehetséges, pl.: *Mondok egy példát ~ Egy példát mondva*, vö. *Hogy egy példát mondjak*).

Kíváncsi voltam, hogy az interjú során explicit módon is felbukkannak-e egyes nyelvi, különösen bizonyos nyelvművelői eredetű babonák. Egyetlen ilyen hangzott el, a legismertebbek egyike, amely mind az alárendelő, mind a mellérendelő kötőszókkal (és diskurzusjelölőkkel) való mondatkezdést tiltja (annak ellenére, hogy az utóbbiak, tehát a mellérendelő kötőszók minden, a témával kapcsolatos nyelvészeti szakmunka szerint szövegkapcsoló elemekként is működnek): „*Hogy*-gyal, *de*-vel, *és*-sel nem kezdünk mondatot". A MID-hallgatók ugyanakkor kritikával is viszonyultak ehhez a „szabályhoz", és inkább a műfaji-stilisztikai ismeretekhez kötötték: egyikük szerint „hivatalos szövegben ezek a szabályok nem teljesen okafogyottak", míg a szépirodalomra, kreatív nyelvhasználatra nem vonatkoztathatók.

Az előbbihez kapcsolódóan arra a kérdésemre, hogy tanítanák-e és ha igen, milyen szinten oktatnák a magyart tanulóknak az inszubordinált mellékmondatokat, többen is egyértelműen igennel feleltek, sőt, volt, aki szerint ezeket kész formaként (pl. *Hogy te mekkora paraszt vagy!*) mindenféle grammatikai magyarázat nélkül már A1, A2 szinten is meg lehet mutatni (mások inkább középhaladóknak szánnák őket). E szerint az interjúalany szerint a MagyarOK nyelvkönyv is számos, a kollokviálisra jellemző formát (pl. *hogyhogy*) tartalmaz. A forma grammatikai részletezése a B2 szint környékén már szükséges, ekkor kiegészíttethetjük a mellékmondatot a hipotetikus főmondattal, és elmagyarázhatjuk, hogy sokszor miért nem jelenik meg: „elhagytam, mert felesleges kimondani".

Végezetül a minimálpárok ((21)–(28)) értelmezése következett: ezeknél jelent meg először az ironikus használat lehetősége („Lehet negatív is nekem") a (21)-es *(Hogy te milyen okos vagy!)* és a hozzá hasonló, a felszínen dicsérő jelentésű mellékmondatok esetében. Az is elhangzott, hogy többféle (pozitív) érzelmet is visszaadhat, ez az intonációtól, helyzettől függ: kifejezhet elismerést, de csodálkozást is. E mondat kapcsán is megjelent az a vélekedés, hogy a beszédben gyakoribb a *hogy*-os megoldás, mint az a nélküli *(Milyen okos vagy!)*. Egyvalaki az idézést is megemlítette e *hogy*-os formák kapcsán, ami azért érdekes, mert valóban kialakult az idéző mondatokban egy olyan használata is a *hogy*-nak, hogy a kötőszó az idézést magát (is) jelöli, értelemszerűen csak dialógusokban. Mivel

kontextust egyetlen esetben sem adtam meg, ezt a műfajfüggő speciális szerepkört ismerte fel a résztvevők egyike.

További izgalmas felfedezése volt két MID-hallgatónak, hogy a szórend variálását csak a *hogy*-os, azaz az inszubordinált változat teszi lehetővé, így különböző fókuszok/topikok kitételét is: a (21)-es és (22)-es analógiájára létrehozott *Hogy milyen brutálisak az árak manapság!* mondat esetében a *hogy* a teljes mondat tartalmát, míg a *Hogy az árak milyen brutálisak manapság!* mondatban az árak (és nem más kategóriájú dolgok) „elszállását" nyomatékosítja stb. Azt is hozzáfűzte egyikük, hogy a *hogy*-gyal együtt „nem nyikorognak a mondatok", amivel más is egyetértett („gördülékenyebbek"), aki szerint a névszói-igei állítmány helyett igeivel állva még „jobb" a vizsgált mondat: *Hogy milyen brutálisan felmentek az árak manapság!*

A (28)-as (*Mi lehet most a városban!* vs. *Hogy mi lehet most a városban!*) mondatkettős, illetve elsősorban a mintájára az interjú során spontán megalkotott *Hogy mi lehet most a gyerekekkel?* esetében többen úgy vélték, hogy a *hogy* nélküli változat kevesebb aggodalmat tükröz, más szerint viszont a *hogy*-os variánsban nincs közvetlen érintettség, inkább elmélkedőbb (a *vajon* partikulát tartalmazó kérdő mondatok pragmatikai jelentéséhez hasonlóan). Megint másvalaki szerint a megnyilatkozó a *hogy*-os változat esetében „elképzeli, hogy mekkora szörnyűségek lehetnek" (ez ismét a nagyobb fokú aggodalommal kapcsolható össze). E ponton szándékosan az interjúalanyokra bíztam a formák „meghangosítását", hogy a hangsúllyal ne adjak biztos támpontot az értelmezéshez. További érdekesség volt, hogy a többség szerint itt „a felkiáltójeles mondatok [...] valahogy nem működnek", a kérdőjellel állók az elfogadhatóbbak.

Összegzés

A fókuszcsoportos interjú legfőbb eredménye, hogy a nyelvészetben képzett, tanárként is dolgozó MID-hallgatók a legtöbb *hogy* kötőszós inszubordinált formát és kategóriát jól ismerik a nyelvhasználatból, és csak kevés esetben jutottak egymástól eltérő vélekedésekre velük kapcsolatban (ezek általában korosztályos és/vagy intonációbeli különbségekkel magyarázhatók). Összetett ismeretekkel bírnak a különböző variánsokról és használataikról, noha nyelvészeti képzésük során az órákon nem találkoztak magával az inszubordináció (független mellékmondatok) témájával. Egyes változatokat csak nagyon enyhén stigmatizálnak, inkább bizonyos műfajokhoz vagy regiszterekhez kötik őket, és beszélt nyelvi fordulatokként bizonyos formáikat tanítanák is.

Köszönetnyilvánítás

A szerző ezúton is szeretné megköszönni az interjúalanyoknak a fókuszcsoportos interjúban való aktív és támogató részvételt.

Irodalom

Beijering, Karin – Kaltenböck, Gunther – Sansiñena, María Sol (eds): *Insubordination. Theoretical and empirical issues*, Berlin–Boston, Mouton de Gruyter, 2019.

Brdarné Szabó, Rita: Stand-alone dependent clauses functioning as independent speech acts. A crosslinguistic comparison, in Réka Benczes – Szilvia Csábi (eds.): *The metaphors of sixty: Papers presented on the occasion of the 60th birthday of Zoltán Kövecses*, Budapest, Eötvös Loránd University, Department of American Studies, 2006, 84–95.

Brdar-Szabó, Rita: The role of metonymy in motivating cross-linguistic differences in the exploitation of stand-alone conditionals as indirect directives, in Krzysztof Kosecki (ed.): *Perspectives on Metonymy: Proceedings of the International Conference, Perspectives on Metonymy', held in Łódź, Poland, May 6–7, 2005*, Frankfurt am Main, Peter Lang Verlag, 2007, 175–198.

Brdar-Szabó, Rita: Metonymy in indirect directives: Stand-alone conditionals in English, German, Hungarian, and Croatian, in Klaus-Uwe Panther – Linda L. Thornburg – Antonio Barcelona (eds.): *Metonymy and Metaphor in Grammar*, Amsterdam, John Benjamins, 2009, 323–336.

Dér Csilla Ilona: Inszubordinált (függetlenedett) mellékmondatok a magyar beszélt és írott beszélt nyelvben, *Beszédkutatás*, 27. évf., 2019/1, 206–220.

Dér Csilla Ilona: Szintaxisból a pragmatikába? *Hogy* kötőszós függetlenedett mellékmondatok kialakulása (inszubordináció) a magyarban, in Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei X.*, Szeged, SZTE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék, 2019, 47–62.

Dér Csilla Ilona: Eltűnt főmondatok nyomában: a pozitív és negatív érzelmeket kifejező és erősítő *hogy* kötőszós inszubordinált mellékmondatok kialakulásáról a magyarban, in Balogné Bérces Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.): *Nyelvelmélet és diakrónia 4.*, Budapest–Piliscsaba, PPKE BTK Elméleti Nyelvészet Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, 2020, 31–45.

Dér Csilla Ilona: *„Használja ez a formát bárki?" – Inszubordinált* hogy *kötőszós mellékmondatokkal kapcsolatos nyelvhasználói attitűdök kérdőíves vizsgálata*, kézirat, 2021, 21.

Dér Csilla Ilona: *Háthogy esetleg netalántán azt gondolnátok rólam...:* A *szóval* és a *hát* diskurzusjelölővel álló *hogy* kötőszós mellékmondatokról, *Jelentés és Nyelvhasználat*, 9. évf., 2022/1, 43–57.

Dér Csilla Ilona: *Ó, hogy azt tsak a' Szerelmek 'S a' lágy szellök hajtsák!* Az indulatszókat követő *hogy* kötőszós inszubordinált mondatokról a magyarban, in Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei XI.*, Szeged, SZTE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék, megjelenés előtt, 9.

Evans, Nicholas – Watanabe, Honore (eds.): *Insubordination,* Amsterdam, John Benjamins, 2016.

Evans, Nicholas: Insubordination and its uses, in Irina Nikolaeva (ed.): *Finiteness. Theoretical and empirical foundations,* Oxford, Oxford University Press, 2007, 366–431.

D'Hertefelt, Sarah: *Insubordination in Germanic. A typology of complements and conditional constructions,* Berlin, De Gruyter, 2018.

Kaltenböck, Gunther – Keizer, Evelien – Lohmann, Arne: *Outside the clause. Form and function of extra-clausal constituents,* Amsterdam, John Benjamins, 2016

Kas Bence: Az óhajtó mondatok kategóriája, *Nyelvtudományi Közlemények,* 102. évf., 2015/1, 136–174.

Lastres-López, Cristina: *From subordination to insubordination. A functional-pragmatic approach to* if/si*-constructions in English, French and Spanish spoken discourse,* Frankfurt am Main, Peter Lang, 2021.

ABSTRACTS

Csilla Ilona Dér

About language user attitudes related to independent (insubordinated) clauses

The study examines the opinions of language users regarding independent clauses starting with the conjunction *hogy* 'that' (e.g. *Hogy te milyen csinos vagy!* 'How pretty you are!'). These clauses can serve as a breeding ground for linguistic ideologies due to their behavior that contradicts the common syntactic rules and their basically pragmatic roles.

I have conducted a focus group interview among university students studying teaching of Hungarian as a foreign language. According to the results, these native speakers of Hungarian know most of the insubordinated forms and categories well, and only in a few cases did they come to different opinions about them. They have a complex knowledge about the different variants, even though they did not come across the subject of insubordination during their linguistics training. Some variants are only slightly stigmatized, rather they are associated with certain genres or registers (mainly with colloquial language), and as spoken language turns, certain forms of them would be taught even at elementary level.

Dániel Farkas

The establishment of diplomatic relations between Bolivia and Hungary, 1952–1953

The article aims to outline the circumstances and process of the establishment of diplomatic relations between Bolivia and Hungary over the course of 1952–1953. This relationship was an example of a classic Cold War diplomatic game, where Bolivia established relations with this small Eastern Bloc country to widen his maneouvering ground and bargaining power in the face of the United States.

Hungary was open to establish new relationships in Latin America after the opening of its first post-war embassy in the subcontinent, in Buenos Aires. The establishment of relations stalled between September 1952 and June 1953 because of the inertia of the Hungarian diplomatic service, and the dubious actions of the Bolivians. Following the accreditation of the Czechoslovakian ambassador to La Paz, Hungary followed suit and pushed forward to accredite Imre Szabó to La Paz over the course of October and November 1953. The new relations involved building ties with local left-wing groups, and negotiations about possible commercial deals between Hungary and Bolivia.

Eszter Hosszú
Additions to the history of the Spanish flu pandemic in Baranya County (1918-1920)

The Spanish flu was one of the deadliest epidemics in human history. The pandemic appeared at the end of the First World War. The then unknown pathogen was responsible for the death of millions. Several waves of the pandemic reached Hungary including Baranya County. The aim of my research is to present the effects of the epidemic in Baranya County with a primary focus on the spread of the disease through time and land. I have presented the number of people who died from the epidemic in the communities I examined from which we can speculate the scale of the pandemic in those areas. During my research I have compared death certificate duplicates with public administration documents, contemporary articles and memoirs from that time.

Laura Jakab
Online therapy during Covid-19

In my research, I examined the Covid-19 epidemic situation in alignment with the emotional experience of the transition to online therapy during the related quarantine measures among psychologists. In my treatise I used semi-structured interviews to explore the impacts of the measures taken - the switch to online working when the virus situation in Hungary emerged in March 2020 - together with their influences to (one's) emotions during the perceived crisis and the subsequent adjustment period. Regardless of the stage of their therapies and the applicability of their methods, the therapists had to continue the processes they started with their patients/clients in the online space from one day to the

next. Twenty-four psychologists - with clinical and counseling qualifications - participated in the research, who have at least two years of practical experience and held or currently holding online sessions.

For the analysis of emotional experiences, I used a qualitative content analysis technique, the method of Grounded Theory, as a result of which most feelings and emotions were dividable either to belong to therapeutic arrangement (setting), therapeutic work, therapeutic relationship or threapeutic process, items of the four major areas, that can be further apportioned into smaller subcategories. According to my hopes, by collecting emotional experiences the research will help in coping with (potentially) unexpected crises in the future, in the study of emotionally critical aspects and in the development of effective methods

Benedek Parti

Methodology of Terror Management Theory

This research focuses on how the Terror Management Theory questionnaire can be taken online. Our goal was to be able to achieve a difference between the studied population and the control group.

The experience of the past years was that it was not possible to compile successful TMT questionnaires online.

Therefore, in our study, we try to outline the framework of a possible method. In the present research, we used explicit priming technique, although implicit priming is more time-efficient. Learning from a previous study and the „failure" of online questionnaires, we also gave three tasks as preliminary effort. The first task was a traditional Terror Management questionnaire. Then we showed the respondents images of death and asked them what they remembered about them. Finally, we included the multidimensional fear of death scale.

The biggest result of our research is that we managed to achieve a significant difference between the studied population and the control group with an online survey.

László Pető

It was made in the context of campaigns against idolatry in the Andes in the 17th century examination of rites and deities described in church visit records

In my study, I examine how the records made during church visitations depict 17th-century Andean pre-Columbian rites and deities. The Viceroyalty of Peru

was the site of the ecclesiastical visitations, the purpose of which was to find and destroy all forms of the ancient Andean polytheistic religion. The leaders of the visitations were among the monks of the Roman Catholic Church, and the notes they made form one of the bases of my research. The records reveal that the monks mostly searched for guacas, that is, Andean idols, mummies and representations of deities, which they tried to destroy. The guaca cult was the basis of the religion of the indigenous American community, many ceremonies and sacred celebrations belonging to the guacas were organized, and thus their destruction was a serious blow to the local pre-Columbian religion.

Kata Pető-Veres

Changes in baptism in the light of the responses to the 1968 liturgical survey of the Reformed Church in Hungary

The movement for the renewal of the liturgy could not escape the attention of the Reformed Church in Hungary. The church leadership felt that the time had come for a new Liturgical Book to be drawn up and the current Ravasz Agenda to be replaced, one of the, perhaps zero, steps in this process being the national liturgical questionnaire sent out before Easter 1968. The questionnaire asked about the usability of the current so-called Ravasz– liturgy and gave the clergy the space to express their opinions and make their own suggestions. The topic of the questions included, among others, homily services, sacrament services, confirmation or funerals. In my study, I will look at the responses to baptism, which give an insight into the church life in the period of the socialist dictatorship, its views on worship and sacrament, and also serve as a comparison for today's pastors, who may face different problems, but individualism and diversity are still a problem.

Ábel Veres

The hidden beauty. Karl Barth's Theological Aesthetics in the Context of Martin Luther's Heidelberg Disputation

The aim of the research is to examine and present Karl Barth's concept of beauty in the context of Martin Luther's theology of the cross, and to present the criticisms that have been raised against Barth's concept of beauty. Since the Reformation, the Protestant culture and aesthetics have played a marginal role in the shadow of the cross, so Karl Barth's understanding of glory, which has given new impetus to theological aesthetics is therefore inescapable for the

theology of our time. Luther's theology of the cross, which renounces glory altogether, is the foundation of the Christocentrism of the Reformation, so our research explores the tension between Luther's and Barth's theology of the cross from the angle of beauty. In the first chapter, examining the notion of beauty (theological aesthetics) in Luther's theology of the cross, I will point out that for Luther beauty is found in the ugly (sinful), because, first of all, ugliness (sin) can only be perceived in the presence of God, so that the one who feels ugly is actually the most beautiful because divine wisdom shines into his mind. And secondly, this divine brilliance that illuminates the mind is manifested in God's creative love when he justifies the sinner. Barth, in contrast to Luther, derives God's beauty from the glory of God. Though Barth's concept of beauty seems antithetical to Luther's, he also able to speak of God's beauty as a theology of the cross, since he makes it known in the glory of the Trinity through the revelation of Christ's humiliation.

A KÖTET SZERZŐI

Dér Csilla Ilona, egyetemi docens, KRE BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszék, ÚNKP Bolyai+ ösztöndíjas, csillader@gmail.com

Farkas Dániel, doktorandusz, KRE BTK TDI, ÚNKP doktori ösztöndíjas, témavezető: Dr. Horváth Emőke, farkas.daniel@kre.hu

Hosszú Eszter, egyetemi hallgató, KRE ÁJK, ÚNKP „Tehetséggel fel!" ösztöndíjas, témavezető: Prof. Dr. habil. Szávai Ferenc, eszter.hosszu@gmail.com

Jakab Laura – egyetemi hallgató, KRE BTK, ÚNKP alapszakos ösztöndíjas, témavezető: Dr. Szabó-Bartha Anett, jakablau1998@gmail.com

Parti Benedek, okleveles pszichológus, egyetemi hallgató, KRE BTK, ÚNKP mesterszakos ösztöndíjas, témavezető: Dr. Kiss Paszkál, partiben.95@gmail.com

Pető László, egyetemi hallgató, KRE BTK, ÚNKP mesterszakos ösztöndíjas, témavezető: Dr. Horváth Emőke, peto.laszlo993@gmail.com

Pető-Veres Kata, egyetemi hallgató, KRE HTK, HDI, ÚNKP doktori ösztöndíjas, témavezető: Prof. Dr. Pap Ferenc, veres.kata18@gmail.com

Veres Ábel, egyetemi hallgató, KRE HTK, ÚNKP osztatlan mesterszakos ösztöndíjas, témavezető: Dr. habil. Kodácsy Tamás, abelveres@gmail.com

AZ ALSOROZATBAN EDDIG MEGJELENT

Tanulmánykötet

Császár-Nagy Noémi, Demetrovics Zsolt, Vargha András (szerk.): *A klinikai pszichológia horizontja. Tisztelgő kötet Bagdy Emőke 70. születésnapjára*

Szávay László (szerk.): *„Vidimus enim stellam eius..."*

Petrőczi Éva, Szabó András (szerk.): *A zsoltár a régi magyar irodalomban*

Horváth Erzsébet, Literáty Zoltán (szerk.): *Történelmet írunk. Tisztelgő kötet Ladányi Sándor 75. születésnapja alkalmából*

Anita Czeglédy, József Fülöp, Szilvia Ritz (Hg.): *Inspirationen*

Gudor Botond, Kurucz György, Sepsi Enikő (szerk.): *Egyház, társadalom és művelődés Bod Péter korában*

Ittzés Gábor, Péti Miklós (eds.): *Milton Through the Centuries*

Kendeffy Gábor, Kopeczky Rita (szerk.): *Vallásfogalmak sokfélesége*

Zsengellér József, Trajtler Dóra Ágnes (szerk.): *„A Szentek megismerése ad értelmet." Conferentia Rerum Divinarum 1–2.*

Trajtler Dóra Ágnes (szerk.): *Tan és módszertan. Conferentia Rerum Divinarum 3.*

Pap Ferenc, Szetey Szabolcs (szerk.): *Illés lelkével. Tanulmányok Báthori Gábor és Dobos János lelkipásztori működéséről*

Somodi Ildikó (szerk.): *A mindennapos művészeti nevelés megvalósulásának lehetőségei. Értékközvetítés a művészeti nevelésben*

Dávid István (szerk.): *Merre tovább kántorképzés? Gondolatok egy konferencián – Nagykőrös, 2012. október 5.*

Hansági Ágnes, Hermann Zoltán (szerk.): *Jókai & Jókai*

Dringó-Horváth Ida, N. Császi Ildikó (szerk.): *Digitális tananyagok – oktatásinformatikai kompetencia a tanárképzésben*

Erdélyi Ágnes, Yannick François (szerk.): *Pszichoanalitikus a társadalomban*

Fülöp József, Mirnics Zsuzsanna, Vassányi Miklós (szerk.): *Kapcsolatban – Istennel és emberrel. Pszichológiai és bölcsészeti tanulmányok*

Pap Ferenc (szerk.): *Dicsőség tükre. Művészeti és teológiai tanulmányok*

Sára Tóth, Tibor Fabiny, János Kenyeres, Péter Pásztor (eds.):
Northrop Frye 100: A Danubian Perspective

Spannraft Marcellina, Sepsi Enikő, Bagdy Emőke, Komlósi Piroska,
Grezsa Ferenc (szerk.): *Ki látott engem? Buda Béla 75*

Komlósi Piroska (szerk.): *Családi életre és kapcsolati kultúrára felkészítés*

Ida Dringó-Horváth, József Fülöp, Zita Hollós, Petra Szatmári,
Anita Szentpétery-Czeglédy, Emese Zakariás (Hg.): *Das Wort – ein weites Feld*

Fülöp József (szerk.): *A zenei hallás*

József Fülöp, Szilvia Ritz (Hg.): *Inspirationen II*

Tóth Sára, Kókai Nagy Viktor, Marjai Éva, Mudriczki Judit, Turi Zita,
Arday-Janka Judit (szerk.): *Szólító szavak. The Power of Words.
Tanulmányok Fabiny Tibor hatvanadik születésnapjára. Papers in Honor of Tibor
Fabiny's sitxtieth Birthday*

Lázár Imre, Szenczi Árpád (szerk.): *A nevelés kozmológusai. Kodály Zoltán,
Karácsony Sándor és Németh László megújuló öröksége*

Erdélyi Erzsébet, Szabó Attila (szerk.): *A hit erejével. Pedagógiai tanulmányok*

Makkai Béla (szerk.): *A Felvidék krónikása.
Tanulmányok a 70 éves Popély Gyula tiszteletére*

Farkas Ildikó, Sági Attila (szerk.): *Kortárs Japanológia I.*

Gér András László, Jenei Péter, Zila Gábor (szerk.): *Hiszek, hogy megértsem*

Simon-Székely Attila (szerk.): *Lélekenciklopédia.
A lélek szerepe az emberiség szellemi fejlődésében*

Papp Ágnes Klára, Sebők Melinda, Zsávolya Zoltán (szerk.):
Nemzet – sors – identitás

Vassányi Miklós, Sepsi Enikő, Voigt Vilmos (szerk.): *A spirituális közvetítő*

Julianna Borbély, Katalin G. Kállay, Judit Nagy, Dan H. Popescu (eds.):
English Language & Literatures in English 2014

Sepsi Enikő, Lovász Irén, Kiss Gabriella, Faludy Judit (szerk.): *Vallás és művészet*

Bubnó Hedvig, Horváth Emőke, Szeljak György (szerk.): *Mítosz, vallás és
egyház Latin-Amerikában. A Boglár Lajos emlékkonferencia tanulmánykötete*

Czeglédy Anita, Sepsi Enikő, Szummer Csaba (szerk.):
Tükör által. Tanulmányok a nyelv, kultúra, identitás témaköréből

Méhes Balázs (szerk.): *Lelki arcunk. Tanulmányok Szenczi Árpád hatvanadik születésnapja alkalmából*

Spannraft Marcellina, Korpics Márta, Németh László (szerk.): *A család és a közösség szolgálatában. Tanulmányok Komlósi Piroska tiszteletére*

Horváth Csaba, Papp Ágnes Klára, Török Lajos (szerk.): *Párhuzamok, történetek. Tanulmányok a kortárs közép-európai regényről*

Anka László, Kovács Kálmán Árpád, Ligeti Dávid, Makkai Béla, Schwarczwölder Ádám (szerk.): *Natio est semper reformanda. Tanulmányok a 70 éves Gergely András tiszteletére*

Fülöp József, Mészáros Márton, Tóth Dóra (szerk.): *A szél fúj, ahová akar. Bölcsészettudományi dolgozatok*

Zsengellér József, Kodácsy Tamás, Ablonczy Tamás (szerk.): *Felelet a mondolatra. Tanulmányok a 60 éves Bogárdi Szabó István tiszteletére*

Borgulya Ágnes, Konczosné Szombathelyi Márta (szerk.): *Vállalati kommunikációmenedzsment*

Szávay László, Gér András László, Jenei Péter (szerk.): *Hegyen épült város. Válogatás a Fiatal Kutatók és Doktoranduszok Nemzetközi Teológuskonferencián elhangzott előadások anyagából.*

Wakai Seiji, Sági Attila (szerk.): *Kortárs Japanológia II.*

Sepsi Enikő, Tóth Sára (szerk.): *Mellékzörej. Background noise. Essays and Papers in Hungarian, English, and French, in Honor of András Visky's Sixtieth Birthday Írások Visky András hatvanadik születésnapjára*

Erdélyi Erzsébet, Szabó Attila (szerk.): *Az üzenetjét, azt kell megbecsülni. Tanulmányok Barabás László hetvenedik születésnapja alkalmából*

Kendeffy Gábor, Vassányi Miklós (szerk.): *Istenfogalmak és istenérvek a világ filozófiai hagyományaiban*

Bárdi Nándor, Éger György (szerk.): *Magyarok Romániában 1990–2015. Tanulmányok az erdélyi magyarságról*

Zila Gábor (szerk.): *Hitetek mellé tudományt*

Kiss Paszkál, Tóth Dóra (szerk.): *Ubi dubium, ibi libertas. Tudományos diákköri dolgozatok*

Julianna Borbély, Borbála Bökös, Katalin G. Kállay, Judit Nagy, Ottilia Veres, Mátyás Bánhegyi, Granville Pillar (eds.): *English Language & Literatures in English 2016*

Spannraft Marcellina, Tari János (szerk.): *A kultúraátörökítés médiumai. Tanulmányok Tari János tiszteletére*

László Emőke (szerk.): *A szolgálat ékessége. Tanulmányok Fruttus István Levente hetvenedik születésnapja alkalmából*

Spannraft Marcellina (szerk.): *Tertium datur. Tanulmányok Lázár Imre tiszteletére*

Bárdi Árpád, Gombos Norbert, Tóth Etelka (szerk.): *Kisgyermeknevelés a 21. században*

Lányi Gábor János (szerk.): *A reformáció örökségében élve. A reformáció hatása a teológiai oktatásra*

Dróth Júlia (szerk.): *Gépiesség és kreativitás a fordítási piacon és a fordításoktatásban*

Lator László Iván (szerk.): *Sorsok és missziók a politikai változások tükrében*

Literáty Zoltán (szerk.): *Quoniam tecum est fons vitae in lumine tuo videbimus lumen. Teológiai témák a 65 éves Kocsev Miklós tiszteletére*

Fehér Pálma Virág, Kövesdy Andrea, Szemerey Márton (szerk.): *Testképek a gyógyításban. A test mint eszköz és referenciapont*

Fóris Ágota, Bölcskei Andrea (szerk.): *A szabványosítás fordítási és terminológiai vonatkozásai*

Kövi Zsuzsanna, Mirnics Zsuzsanna, Reinhardt Melinda (szerk.): *Lélek(sz)árnyak*

Czentnár Simon, Nagy József, Nagy Levente (szerk.): *Beszéljétek el dicsőségét. Conferentia Rerum Divinarum 6.*

Kovács Tibor Attila (szerk.): *Tehetségek hite. Hallgatói tanulmánykötet*

Zalatnay István: *Félúton. A liturgia erőterében született írások*

Farkas Ildikó, Sági Attila (szerk.): *Kortárs Japanológia III.*

Furkó Péter (szerk.): *Az önképtől és tudásreprezentációtól a hatalommegosztásig. Tanulmányok a bölcsészettudomány, a hittudomány és a jogtudomány területeiről*

Olay Csaba, Schmal Dániel (szerk.): *Értelem és érzelem az európai gondolkodásban. Tanulmányok a 60 éves Boros Gábor tiszteletére*

Fóris Ágota, Bölcskei Andrea (szerk.): *Dokumentáció, tartalomfejlesztés és szakírás*

Dróth Júlia (szerk.): *Korpusz és kontrasztivitás a szakfordítás oktatásában és gyakorlatában*

Zonda Tamás, Bozsonyi Károly, Moksony Ferenc (szerk.):
Az öngyilkosság szociológiája

Bölcskei Andrea (szerk.): *Protestantizmus, identitás
és hagyomány a nyelvben*

Papp Ágnes Klára, Sebők Melinda, Török Lajos (szerk.):
Kötelezők emelt szinten Balassitól Borbély Szilárdig

Béres István, Korpics Márta (szerk.): *Ha kiderül az alkony. Tanulmányok
Spannraft Marcellina tiszteletére*

Lázár Imre (szerk.): *A társas–lelki és művészeti folyamatok pszichofiziológiája*

Németh István: *El Grecóról és más mesterekről.
Stíluskritika – ikonográfia – műgyűjtéstörténet*

Karasszon István: *Az ószövetségi teológia történetéhez*

Czeglédi Sándor: *Történelem és önismeret*

Literáty Zoltán (szerk.): *Száz év után Ravasz László* Homiletiká*járól*

Bányai Éva, Horváth Csaba, Pataki Viktor, Vincze Ferenc (szerk.):
Valóság és módszer. Test, történelem, elbeszélhetőség

Domokos Johanna (szerk.): *Alkotni csodára vágyva. Kortárs számi
művészeti fejlemények*

Adorján Mária, Kovács Tímea (szerk.): *Korpusznyelvészet és nyelvi közvetítés*

Korpics Márta, Spannraft Marcellina (szerk.): *Társadalmi kommunikáció
és szakralitás. Közelítések és mélymerülések*

Hermann Zoltán, Lovász Andrea, Mészáros Márton, Pataki Viktor,
Vincze Ferenc (szerk.): *Medialitás és gyerekirodalom*

Ordasi Zsuzsanna (szerk.): *Református templomok, 2010–2020*

Gulyás Adrienn, Mudriczki Judit, Sepsi Enikő, Horváth Géza (szerk.): *Klasszikus
művek újrafordítása*

Csízy Katalin, Hóvári János (szerk.): *Hősök, mártírok, áldozatok, szentek*

Zsengellér József: *Az emberáldozattól az istennév kimondhatatlanságáig.
Vallástörténet és teológia az Ószövetségben*

Szabó-Bartha Anett, Szondy Máté (szerk.): *Új utak a pszichoterápiában.
Elfogadás, tudatos jelenlét és önegyüttérzés a kognitív viselkedésterápiában*

Gombos Norbert (szerk.): *Imre Sándor-emlékkötet. Tanulmányok a nemzetnevelő
pedagógus, művelődéspolitikus halálának 75. évfordulójára*

Siba Balázs, Szabóné László Lilla, Kaszó Gyula (szerk.): *Hitben növekedni – ősi gyökerek és új hajtások. Tanulmányok Németh Dávid hatvanötödik születésnapjára*

Székely Zsófia: *A pszichológia gyakorlata a pedagógusképzésben. Tanulmányok a pedagógia és a pszichológia határvidékéről*

Korpics Márta, Spannraft Marcellina (szerk.): *Szakrális közösségek – kollektív emlékezet*

Horváth Csaba (szerk.): *Meghitt Bábelek*

Horváth Csaba (szerk.): *Közép-Európa a komparatisztikában*

Lázár Imre (szerk.): *Érzelmek élettana járvány idején*

Fóris Ágota, Bölcskei Andrea (szerk.): *Tartalomfejlesztés és dokumentáció. Nyelvészeti kutatások*

Boros Gábor, Hóvári János, Jakubovits Edit, Péti Miklós, Sepsi Enikő, Szabó-Bartha Anett (szerk.): *„Non est volentis." A Benda Kálmán Szakkollégium legjobb hallgatói munkái (2017–2021)*

Sepsi Enikő, Maczák Ibolya (szerk.): *Pilinszky János színházi és filmes víziója ma*

L'Harmattan France
5-7 Rue de l'École Polytechnique
75005 Paris
T.: 33.1.40.46.79.20
diffusion.harmattan@wanadoo.fr

L'Harmattan Italia SRL
Via Degli Artisti 15
10124 Torino
Tél: (39) 011 817 13 88 / (39) 348 39 89 198
harmattan.italia@agora.it

Nyomdai előkészítés: Károli Könyvműhely
Szakmai koordinátor: Krizsai Fruzsina
Műszaki szerkesztő: Kardos Gábor
Borító: Kára László
Nyomdai kivitelezés: Prime Rate Kft.
Felelős vezető: Tomcsányi Péter